

Հ.Յ. ԲՐԵՐՈՅԻ
ՂԱՐԱԿՐԱՆ
A.R.F. BURO
LIBRARY

ԴԻՍՇԱԿ

«ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՆԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ» ՕՐԳԱՆ

1907

„Droschak“
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՈՇԱԿ

Adresse:
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak“
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳԱԶՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ՎՏԱՆԳԱԼԻ ՀԵՌԱՆԿԱՐ

Շահանախի պետութիւնը չարագուշակ ճգնաժամ է ապրում—Թէ իր ներքին կացութեան և թէ արտաքին յարաբերութիւնների մէջ: Վերածնութեան ազատարար հոսանքի հետ նրա ամբողջ տարածութեան վրայ փչում են նւաճողական հողմերը, որոնք ձգտում են յօշոտել նրան, խախտել հինաւուրց և թանկագին անկախութիւնը, որով այնքան հպարտ է Իրանի փոքրիկ ժողովուրդը:

Թուում է թէ փրկութիւն չը կայ: Պարսկաստանը մինչև օրս էլ թատր է եղել կապիտալիստական մեծ պետութիւնների մրցակցութեան, բայց երբէք նա չի եղել այնքան հրապուրիչ կուսակնձոր այդ փշափշ և մրցակցների համար և երբէք արտաքին արշաւանքի ու յօշոտման վտանգը չէ եղել այնքան կոնկրետ, այնքան շոգափելի, ինչպէս այսօր. անգլուստական համաձայնութիւնը կռուուց ի վեր: Արևելեան դժբախտ ու յաւիտենական ողբերգութիւնն է դա, այդ ողբերգութեան մի ուրիշ արարածն է, որ խաղացում է մեր առջև: Նա փոխադրած է մի այլ միջավայր, բայց նման են պարագաները, և նոյն են գլխաւոր գերակատարները:

Երբեմն Պոլիսն էր մրցման կենտրոնը: „Արևելեան հարց“ ուրիշ ոչինչ չէր բայց եթէ „Մօսկովի“ յամառ ու անխուզ առաջընթացութիւնը դէպի Պոլիս, որին տիրելով, կարելի էր ձգտել և դէպի հեռուն, դէպի Հնդկաստան: Սակայն փոխեցին ժամանակները, երևան եկան նոր ու աւելի ճոխ որսավայրեր, Ստամբուլը կորցրեց իր վաղեմի հմայքը և ուսական բռնապետութեան աւարտանջ ախորժակները գնացին յագենալու Չինաստանի անապատներում: Այդտեղ ևս բախտը ձախորդ հանդիսացաւ և „Վոլոսը“ խորտակւած ու համազուրկ վերստին սխմեց իր շահատակութիւնների հօրիզոնը, և հեռաւոր Արևելքից, ուր նա նետուել էր գաճաճ ուժերով համաշխարհային մրցման կրկնը, վերստին դիմեց դէպի մերձաւոր Արևելքը, ուր Պետրոս Մեծի օրերից ի վեր բախտը յաւերժօրէն ժպտացել էր նրան, ուր ուսաց զէնքը տարել էր այնքան „գոռ յաղթանակներ“ աւելի գաճաճ ոսոխների դէմ...

Թեհրանը դարձաւ դիւսնագիտական ինտրիգների նոր ասպարէզ: „Արևելեան հարցը“ այդպիսով հսկայական պտոյտներ արաւ ամբողջ ասիական Արևելքում—Ստամբուլից դէպի Մոսկովէն և ապա դէպի յետ, դէպի Թեհրան: Եւ այդ ահագին մարտակրկէսում մենք տեսնում ենք միշտ երկու վաղեմի ախորժակներին—Ռուսաստան և Անգլիա—որոնք աւելի քան կէս դարից ի վեր կուռել են Ասիայում, յանուն քաղաքական հեղեմօնիայի, մերթ յօշոտելով արևելեան անկախ, յետամնաց պետութիւնները և ազատելով նրանց ստրկացրած մանր ազգերին, մերթ պահպանելով, իրենց կատաղի հակամարտութեամբ, այդ պետութիւնների ամբողջութիւնը և պինդ կռելով հպատակ ազգերի շղթաները:

Հակամարտութիւնը քաղաքական էր և միանգամայն տնտեսական: Տաճկաստանում, ինչպէս երկրագնդի բոլոր ծայրերում, Անգլիան ձգտում էր շուկաներ գրաւել իր յարաձուն արդիւնաբերութեան ու արտահանութեան համար, ձգտում էր գրաւել „խաղաղ թափանցման“ ճանապարհով, և նա այդտեղ անհրաժեշտաբար պիտի պաշտպան կանգնէր ազատ ըէժիմի, ազատ քաղաքական պայմանների, որոնք կարողանային դուրս բերել երկիրը իր միջնադարեան կացութիւնից, հաստատել այնտեղ մարդավայել կեանք, զարթեցնել պահանջներ, բարձրացնել թիւրքահայատակ ժողովուրդների սպառողական ու գնողական ոյժը և այլն և այլն. այդպէս էր թելադրում անգլիական բարգաւաճող կապիտալիզմի կենսական շահը. նա թելադրում էր միաժամանակ փակել ճանապարհը դէպի Հնդկաստան՝ ստեղծելով թիւրքական Արևելքում ազատ, ինքնավար ժողովուրդներ... Եւ այդ ձգտումները բնականաբար պիտի բախուէին Ռուսաստանի քաղաքականութեան հետ, որը իրեն ղեկավար ունենալով Պետերհոֆի ուղղմանը կամարիլլան, տասնեակ տարիներից ի վեր ձգտում էր միշտ աւելի և աւելի ընդարձակել իր ազդեցութեան հօրիզոնները, ոչ թէ երկրի խղճալի արդիւնաբերութեան համար շուկաներ գրաւելու, այլ իրագործելու բոնապարտեան աշխարհակալութեան մի հսկայ ծրագիր, որ կտակուած էր Ռուսաստանի այլասեռւած տոհմին՝ Պետրոս Մեծից: Բրիտանական քաղաքականութիւնը թիւրքիայում ևս անհրաժեշտաբար

պիտի բախւէր ուսականի հետ, որը ուզում էր տիրել Բօսֆօրին, կլլել Հայաստանն ու բոլոր Հայաստակ երկրները և այնտեղից յաղթանակօրէն դիմել դէպի այն հարուստ, լայնարձակ աշխարհը—դէպի Հնդկաստանը—որ Գեծ Բրիտանիայի մեծութեան հիմքն է ամբողջ Ասիայում:

Որքա՞ն փոխւած են հանգամանքները: Կարծես չըքացել է երկու հսկայ խոյեանների մէջ այն սուր և անսանձ հակառակորդութիւնը, որ 50-ական ու 70-ական թւականներում բռնկուած էր այնքան ահարկու փոթորիկներով: Մանջուրիայի ճակատամարտները և ուսական յեղափոխութիւնը, շա՛տ յարաբերութիւններ յեղաշրջեցին: Հիւսիսի «տիտանը» ընկաւ զարհուրելի ճարձատիւնով իր ամբարտաւան բարձրութիւնից, նրա հռչակը մարեց ամբողջ աշխարհում և մասնաւորապէս՝ մահմեդական Արևելքում, ուր մինչ այն՝ ահով ու սարսափով ծունը էին իջնում «Մօսկովի» առջև, իսկ այնուհետև սկսեցին արդէն ատամներ ցոյց տալ երբեմնի ահեղ աշխարհակալին: Պօլսից մինչև Թեհրան, մինչև հեռաւոր Չինաստանը—արհամարանք ու արգահատանք դէպի զինուորական Ռուսաստանը...

Այդ իրողութիւնները չէին կարող չ'անդրադառնալ բրիտանական մտածողութեան ու քաղաքականութեան վրայ: Գեծ ոսխը տապալուած էր, խոցած իր ամենազգայուն նեարդի մէջ—իր զինուորական հմայքի մէջ: Այլևս խաչ էր դրւած նրա հեռաւոր նաճումների վրայ, Հնդկաստանին Մօսկովի կողմից այլ ևս վտանգ չէր սպառնում: Միև կողմից համաշխարհային մրցակցութեան հրապարակում միշտ աւելի և աւելի հաստատուում էր մի ուրիշ ոյժ, մի այլ վտանգաւոր հակառակորդ—Գ եր մ ա ն ի ա ն: Նա աճում էր, ոչ միայն իբրև զինուորական մի պետութիւն, այլ և իբրև առևտրական-արդիւնաբերական մի նոր ու հսկայական օրգանիզմ, որ գալիս էր իր պատկառելի նաւատորմով խելու Անգլիայից նրա ծովային տիրապետութիւնը: «Գերմանական վտանգը» շեշտուում էր նաև մերձաւոր Արևելքում, *Drang nach Osten*-ի քաղաքականութեամբ, որ առաջ էր մղում վարպետ ձեռքերով և նաճում էր խաղաղ ճանապարհով մի շարք փայլուն կօնցէսիաններ սուլթանական կառավարութիւնից, որոնց շարքում առաջին տեղը բռնում է Բաղդատի երկաթուղային հսկայ ձեռնարկը: Անգլիան դրանով վտանգւած էր տեսնում իր կենսական շահերը մի այնպիսի կարևոր վայրում, որպիսին է Պարսից ծոցը: Գերմանական այդ սրարշաւ առաջադիմութիւնը արգիլելու համար էր, որ ծովերի թագուհին վերջ դրեց իր «վեհապանծ մէկուսացմանը» և սկսեց փնտրել դաշնակիցներ ու բարեկամներ: Նա դաշնակցեց Եպոսիսիին և կռեց համաձայնութեան ամուր կապեր Ֆրանսիայի հետ: Բրիտանական քաղաքագէտները չը

գոհացան դրանով: Մամուլը սկսեց բարձրաձայն քարոզել անգլո-ուսական համաձայնութիւն: Թուում էր ցնորը: Ատելութիւնները այնքա՞ն հին էին, այնքան խորարմատ: Բայց հրապարակասուները չընկճեցին: Եւ նրանց քարոզները ի վերջոյ արձագանք գտան ոչ միայն Անգլիայի պաշտօնական շրջաններում այլ և Ռուսաստանում, նոյնիսկ կիսապաշտօնական մամուլի մէջ: Ո՞վ զարմանք: Այդ վերջինը, որ տասնեակ տարիների ընթացքում թունաւոր ատելութիւն էր միայն քարոզել Անգլիայի դէմ, սկսեց փաստաբանել անգլո-ուսական համաձայնութեան գաղափարը... Դա մանջուրական պարտութիւնից յետոյ էր... Չգում էին, որ իրենց խորտակած ուժերի համար՝ Հնդկաստանը անմատչելի էր: Եւ միև կողմից՝ Պետերբուրգում ևս սկսել էին անհանգստանալ «գերմանական վտանգի» հանդէպ, որը դնալով՝ դուրս էր մղում ուսական ազդեցութիւնը Բօսֆօրի ափերից և կատարելապէս սէր էր դառնում սուլթանի կամքին:

Եւ ահա նման շահերի քաղաքականութիւնը առաջ բերեց մի պատմական անակնկալ... Երկու դարաւոր ըմբիշները հաշտեցին, բարեկամացան: Անգլո-ուսական համաձայնութիւնը ստորագրեց: Նա ստորագրեց յանուն խաղաղութեան, բայց նա իսկոյն մատնեց աշխարհին իր ուղմական բնաւորութիւնը: Նա բռնացաւ Պարսկաստանի անկախութեան վրայ, դարձաւ նրա համար ճակատագրական: Պարսկաստանը առաջին տեղն է բռնում համաձայնութեան բանակցութիւնների մէջ: Երկու հզօր պետութիւնները բաժանեցին այդ երկիրը «արգեղաշրջանների»: Հիւսիսային մասը բաժին ընկաւ Ռուսաստանին: Երկրի այդ մասը ահագին տարածութեամբ կտրւած լինելով ծովից և այլ հաղորդակցութեան ճանապարհներից, համեմատաբար քիչ կարևորութիւն է ներկայացնում առևտրական-քաղաքական տեսակէտից: Շատ աւելի կարևոր է անգլիական ազդեցութեան շրջանը, որ ձգւում է աւղանական սահմանագլխից դէպի հարաւ, մինչև ովկեանը: Բայց կայ երկու շրջանների միջև դարձեալ մի ահագին տարածութիւն, որ ընդգրկում է Պարսից ծոցը,—մի տեսակ չէզոք շրջան, որի մասին «համաձայնութիւնը» խորհրդաւոր լուծութիւն է պահում և որը ենթադրաբար պիտի բաժին ընկնի Գ եր մ ա ն ի ա յ ի ն... անշուշտ, բանակցող պետութիւններից մէկի հաւանութեամբ, միևսի տհաճութեամբ...

Այդպիսով ստեղծեց մի նոր կուռխնձոր կապիտալիստական մեծ պետութիւնների միջև խաղաղութիւնը չէ, որ ապահովեց անգլո-ուսական համաձայնութեամբ այլ նոր պայթուցիկ նիւթեր ցրեցին արևելեան հօրիզօններում: Պարսկաստանը առայժմ թերևս կանգուն կը մնայ իր կրօնակից Թիւրքիայի պէս՝ շնորհիւ եւրոպական պետութիւնների մրցակցութեան, հակամարտու-

Թեան: Ի՞նչ կը լինի յետոյ... Կատարուում է 20-րդ դարի սկզբում ամենակոպիտ բռնաբարումն «ազգայնական սկզբունքի», որ դեռ անցեալ տարի 50-ական թվականներից հուշակուում էր, անգամ Թագակիր հըրամանատերների բերանով: Սա մի նոր «Սուրբ Դաշնակցութիւն» է ժողովուրդների անկախութեան դէմ... Աշխարհը մշտապէս առաջադիմում է, — դիւանագիտութիւնը միայն մնում է քարացած՝ իր հինաւուրց, ազատական դոկմաների մէջ...

Պարսկաստանը կապկապած ոտքով-ձեռքով, մատնուում է երկու կամ երեք գիշատիչների: Առանց հարցնելու ժողովրդի կամքը, առանց մազաչափ խնայելու նրա դարաւոր անկախութեան զգացումները, — դիւանագիտական մակեռակալի լիզուր, յենւած ուժեղի իրաւունքի վրայ, անօրինակ ցինիզմով գալիս է բաժանելու մի երկիր ազգեցութեան շրջանների և դրանով հիմք է դնում երկրի ապագայ կրանման... Հեռանկարը խիստ մռայլ է, վտանգալի: Բայց արդեօք կապիտալիզմի այդ գիշատիչ անգղները միակ անօրինոզ Ֆակտօրներն են Պարսկաստանի ճակատագրի... Անշուշտ, ոչ Նրանք կը ձգտեն առաջ տանել յօշոտման գործը և միշտ էլ կ'աջողեն, քանի դեռ երկիրը կը շարունակէ ղեգերել անիշխանութեան ու քասօի մէջ: Մերթ Ռուսաստանը, մերթ Բրիտանիան, մերթ երկուսը միասին՝ իրաւունք կը համարեն միշտ միջամտել ու «խաղաղացնել»... Անհրաժեշտ է, որ պարսիկ ժողովուրդը վերջնականապէս գանէ ինքզինքը, որ երկրի բոլոր ժողովուրդները, մահմէդական և քրիստոնեայ, թեթեւի տւած, ազատագրական մի բուն շարժմամբ՝ իրենց ձեռքն առնեն երկրի երերուն ճակատագիրը և մղեն նրան դէպի հիմնական վերանորոգում:

ՈՒՐ Է ՎԱԽՃԱՆԸ

Ք ա ո ս ր մի արիւնալի ճակատագրականութեամբ շարունակուում է Ռուսաստանում և մարդիկ անձկանօք հարց են տալիս իրենց. «Ո՞ր է լուծումը»: Երկու տարի է, արիւնը հոսում է մարդկային սպանդանոցներում, երկու տարի է, վիթխարի կայսրութիւնը տընքում է համատարած անիշխանութեան ու զինուորական դատարանների կօշմարի տակ: Կախաղանները դարձել են ամենօրեայ, սովորական երեոյթ, նրանք դարաւրել են արդէն ցնցելու մարդկանց ջղերը, ազգերունրանց սրտերի վրայ... Մի հսկայական նահատակութիւն է այս, որ կրում է երկու տարուց ի վեր Ռուսաստանի բովանդակ ազգաբնակչութիւնը, միշտ արիաբար կուրծք տալով արհաւիրքներին, բայց և միշտ չարատանջ հարցը շրթունքներին. «մինչև ե՞րբ...»

Այո, — մինչև ե՞րբ: Մենք չէինք բաժանում շատերի

լաւատես յափշտակութիւնը երկու տարի սրանից առաջ հոկտեմբերեան պատմական օրը, երբ ցարը, ժողովրդական բուն գրոհից ահաբեկւած, հրատարակեց իր սահմանադրական մանիֆեստը: Մենք աւելի շուտ սկեպտիկ էինք և «Դրօշակի» խմբագրականով կոչ էինք անում չը թողնելով երբէք կոււի դրօշն, հաստատում էինք, որ դեռ յաղթութեան կէս ճանապարհին ենք, որ բունապետական հրէջը տապալելու և իսկական սահմանադրութիւնն իրագործելու համար անհրաժեշտ է կոխի և դարձեալ կոխ... Մենք գործունէինք մի վիթխարի բունապետութեան հետ, որ անտարակոյս, ամենաուժեղն է այն բոլոր համանման ուժերից, որոնց դէմ ուղղուել են ժողովուրդների յաղթական ըմբոստացումները մարդկային պատմութեան ընթացքում: Նա միայնակ աւելի ուժեղ է, աւելի կազմակերպւած և աւելի դժնդակ, քան «Սրբազան Դաշնակցութիւնը» և բոլոր միւս հակայեղափոխական դաշնակցութիւնները, որոնք այլ և այլ ժամանակներում լոյս են ընկել պատմութեան մրրկոտ հոսանքի մէջ՝ թուժք կանգնելու ժողովուրդների ազատագրական շարժումների դէմ:

Այդ գիտակցութիւնն ունէին և բոլոր զգաստ գըլուխները Ռուսաստանի յեղափոխականների մէջ: Յարիզմը, որքան էլ թոյլ համեմատաբար իր ներքին կազմակերպութեան մէջ, որքան էլ ճարակւած ներքին կենտրոնախոյս, հակամարտ ուժերով, որքան էլ աղքատ ու ողորմելի իր Ֆինանսներով, իր մտաւոր ու հոգեկան բագաժով՝ այնուամենայնիւ ջախջախիչ ոյժ էր հանդիսանում «ներքին թշնամու», Յեղափոխութեան դէմ, որի կրողն էր մի ժողովուրդ՝ որ իր ճնշող մեծամասնութեամբ վերին աստիճանի խաղաղ էր, առանց մարանչող, յեղափոխական տեմպերամենտի և սիրահար իր հինաւուրց, յաճախ ցարամու աւանդութիւնների...

Դեռ ընդամենը մի 10 տարի սրանից առաջ այդ զգաստ մտածողներից մէկն ասում էր, որ Ռուսաստանը կարող է փրկել միայն մի տարերային զօրութիւն, մի մեծ աղէտ — սով, պատերազմ, համաճարակ — որ դրանից դուրս՝ չի փրկութիւն: Այդ սարսափելի գուշակութիւնը մասամբ արդարացաւ: Հարկաւոր եղաւ եապօնական աղէտալի պատերազմը, հարկաւոր եղան Մանջուրիայի հարիւր հազարաւոր դիակները, որպէս զի պայթէր ցարիզմի հսկայական կրակը, որպէսզի բացէին երկրի ազատութեան դռները: Տարերային պատուհասը հեշտացրեց արդէն ներքին ըմբոստ ուժերի ծաւալումը, որը հասնելով իր ծայրայեղ լարման աստիճանին՝ վայրկենաբար շփոթութեան մատնեց ցարին և կամարելլային և իլեց նրանցից 1905-ի հոկտեմբերեան մանիֆեստը: Այդտեղ էլ աւաղ կանգ առաւ Յեղափոխութեան առաջխաղացութիւնը: Հսկայական մակընթացութիւնից յետոյ սկսեց նոյնպիսի հսկայական տեղատուութիւն: Ապստամբութեան բուն, յաղթական արշաւանքները փոխարինւեցին Ստոլիպինեան զարհուրանքներով: Երկիրը զգաց, որ գերգնահատել էր իր հրաբխային զօրութիւնը, բունապետութիւնն զգաց, որ դեռ արիւն կայ իր երակներում, որ դեռ ունի իր հաւատարիմ թե ու թիկունքը, իր անդեռ ունի իր հաւատարիմ — ս է ի ն ն եր ր ր : Իւ յենւած յաղթելի յենարանը — ս է ի ն ն եր ր ր : Իւ յենւած

այդ վարքնի գործիքի վրայ, նա արշաւեց ամբարտաւան մոլեգնութեամբ, տրորելով իր ոտքերի տակ այն բոլոր սուրբ հոշակեած սկզբունքները, որ յայտարարուել էր հոկտեմբերի 17-ին նոյն թագակիր բռնաորի բերանով երկու Գոմա արձակեցին իրար ետեւից առանց լուրջ պատճառաբանութեան, լոկ ուժեղի իրաւունքով — արձակեցին, որովհետեւ ժողովրդական էին, որովհետեւ այսպէս թէ այնպէս թարգման էին հարիւր միլիոնաւոր ազգաբնակչութեան աղաղակող պահանջներին: «Գոման» այնուամենայնիւ անհրաժեշտ էր թուում նոյնիսկ ցարական կառավարութեանը՝ թէ ներքին և թէ արտաքին նկատուամենքով: Փոխառութիւններ կնքելու համար՝ արտասահմանը ուզում էր ունենալ և Ռուսաստանի ժողովրդական ներկայացուցչութեան համաձայնութիւնը: Անհրաժեշտ էր գէթ պարլամենտի մի նմանողութիւն, թէկուզ մի այլանդակ պատրանք, առանց որեւէ գործօն դերի, որ լռելեայն նւիրագործ էր ցարիզմի բոլոր ձեռնարկները:

Սակայն այդ մեծ մտահոգութեան հետ մենք տեսնում ենք ստոյ իպինեան քաղաքականութեան մէջ մի հիմնական, անդրդուելի ձգտում՝ յետ շուռ տալու պատմութեան անիւր, իսպառ ջնջելու հոկտեմբերի 17-ը, և վերականգնելու իրականացէս ու իրաւագէս՝ անսահման բռնապետութեան հին ըէժիմը:

Յունիսի Յ-ի պետական հարւածը դրա ակներև ապացոյցն էր: Հակառակ հիմնական օրէնքների՝ յեղաշրջեց ընտրողական սխտէմը, այնպէս որ ժողովրդական զանգաւանները գուրս նետեցին ընտրութիւններից և սապարէզը մնաց հողատէր ազնւականութեան և խոշոր բուրժուազիային: Երրորդ Գոման կազմեց այդպիսի բացառիկ պայմաններում, և նրա կազմը, բնականաբար, յուսատու ոչինչ չի պարունակում: Ծայր ձախակողմը — սօցիալիստներ ու սօցիալ-դեմոկրատներ — համարեա թէ գոյութիւն չունին, իսկ ռամկավար սահմանադրականները (կադէտ) համեմատաբար չնչին թիւ են: Երկու տիրող կուսակցութիւններն են — աջակողմեան արքայականներն և հոկտեմբերեանները, երկու ուժեր, որոնք ունին շատ մօտիկ ազգակցութիւն: Վերջինները կանգնած են հոկտեմբերեան մանիֆեստի հողի վրայ, այսինքն իրենց գաւառներով պէտք է լինին սահմանադրականներ, բայց այդ երկուստ սահմանադրականութիւնը համարեա թէ սահմանակցումէ ինքնակալ միապետութեան:

* *

Եւ գումարեց երրորդ Գոման Ռուսաստանի ժողովուրդների համատարած անտարբերութեան մէջ: Բռնապետութիւնը ծափ զարկեց: Հասա՛ւ, վերջապէս, փափագած օրը, եկա՛ւ վերջապէս, իսկական ռուս մարդկանց՝ հլու, հաւատարիմ պարլամենտը, որ կերկրագէ միահեծան պետին և ներդաշնակ կը ձայնակցէ նրան՝ բովանդակ քաղաքականութեան մէջ:

Ո՛վ զարհուրանք... Այդ յոյսերն էլ խորտակեցին... Գէթ առ այժմ խորտակեած են: Քիչ առաջ, նոյեմբեր 13-ի պատմական օրը, երբ քննուում էր միապետին շրջելիք ու զեր ձի հարցը՝ ցարիզմը մի գառն անակնկալ ունեցաւ, որ միաժամանակ ծանր ապտակ էր

այդ միապետին ու նրա ամբողջ մինիստրութեան: «Պարլամենտը», նոյնիսկ այդ այլանդակ ծաղրանկարը ազգային ներկայացուցչութեան՝ որ կազմեած է մեծ մասամբ իսկական ռուսներից՝ ու արքայահայտակ մեծ «բուրժուաներից — անգամ այդ պարլամենտը իր ճնշող մեծամասնութեամբ մերժեց յիշատակել ուղերձի մէջ «ինքնակալ», «միահեծան» տիրոջը և հասկացրեց Նիկոլայ 11-ին, որ նոր կարգեր են սահմանուած այժմ Ռուսաստանում, և որ ցարի միահեծանութիւնը այժմ արդէն սահմանափակեած է:

Ահա խոշոր ու հրահանգիչ պատմական իրողութիւնը: Աջակողմեան արքայականները միայն զատեցին — թուով 100-ից քիչ աւելի — և կազմեցին իրենց յատուկ ուղերձը: Լեհերը և ծայր-ձախակողմեանները հրաժարուել էին որեւէ մասնակցութիւնից: Չափազանց փափուկ էր հոկտեմբերեանների դիրքը: Մի կողմից նրանք կուզէին միանգամայն բարեյոյս լինել արքայի առջև, բնաւ չըմբոստանալ նրա կամքի դէմ: Բայց միւս կողմից էլ չէին կարող ընդունել «ինքնակալութիւն» բառը և հանդիսաւոր կերպով դաւաճանել իրենց դրօշակին, որի վրայ գրեած է «հոկտեմբեր 16»: Հոկտեմբերեանների այդ սահմանադրական ընթացքին քիչ չը նպաստեց ծայր — աջակողմեանների բռնած դիրքը, նրանց անվայել, խուլիգանական պրօվօկացիաները: Եւ ահա հոկտեմբերեան կուսակցութիւնը ևս ենթարկեած բանադրանքի՝ կառավարչական շրջաններում... Երկար կը տեւէ այդ — յայտնի չէ: Հոկտեմբերեանների մէջ կան տարբեր, խիստ առաձգական աշխարհայեացքով, որ կարող է մի օր թերեւէ դէպի ծայրագոյն աջակողմը: Գուցէ նոյեմբերի 13-ը միակ օրը մնայ՝ կադէտ-հոկտեմբերեան համերաշխութեան: Ին տրիգը իվերուստ գործում է անդադար՝ այդ համերաշխութիւնը քանդելու համար...

* * *

Առ այժմ՝ դառն, ցաւագին հիասթափութիւն բարձր շրջաններում: Երրորդ Գոման էլ՝ սահմանադրութեան կողմնակից: Երրորդ Գոման էլ՝ ինքնակալ միապետութեան հակառակորդ: Փաստը անյապաղ արձագանք կը տայ ամբողջ քաղաքական ֆինանսական աշխարհում:

Հնարաւոր է տանել մի այդպիսի ապտակ: Կարող էր լուել այն խղճուկ բռնաւորը և նրա կոյր աջակիցները, որոնք վճռել են, թէկուզ ներօճական սարսափներով, յաւիտենականացնել մի գրութիւն, որից միջնադարեան նեխածութեան հոտ է բուրում: Նրանք չը լսեցին: Ընդհակառակը նրանք մի անսովոր փութկոտութեամբ հրատարակեցին իրենց պատասխանը՝ «ապստամբ» Գոմային: Հետեւեց փոքրիկ Ներօճի «դէկլարացիան», կծու, թունոտ, գրգռիչ ու սպառնական: Մինիստր Ստոյիպին, կառավարութեան առնուից կարկաց այդ հրովարտակը Գոմայում: Ապշանք և զայրոյթ: Ստոյիպին յայտարարեց, որ ցարը այսուհետեւ էլ մնում է ինքնակալ և միահեծան, որ Ռուսաստանը մնում է ինքնակալ միապետութիւն, որ այդ ձեռով միայն նա կարող է ապրել ու բարգաւաճել... *Finita la comedia!* Այդպէս վերջացաւ երկու տար-

ւայ անպատիւ կատակերգութիւնը... «Պետական հարւածը» այժմ կատարեալ է և արդէն խօսում են երրորդ Գումայի արձակման մասին էլ ի՞նչ Գումա—այսուհետեւ... Սեւ-հարիւրակեան մամուլը այժմ էլ հոկտեմբերեաններին է հռչակում՝ իբրև հայրենիքի դաւաճաններ ու խառնակիչներ:

Եթէ կառավարութիւնը հիասթափած է Գումայից, ապա վերջինն էլ, յանձին նոյնիսկ իր ամենաչափաւոր ֆրակցիաների՝ իսպառ յուսախափ է կառավարութիւնից կազէտները իրենց անուղղելի լաւատեսութեան մէջ հաւատում էին Ստոլիպինին, հաւատում էին որ քանի նա կայ՝ սահմանադրութիւնը անխախտ կը մնայ հայրենիքում, Բայց ահա ուսական «Բիւսմարքի» մի անողորմ հարւածով ողբ ցնդեցրեց կազէտների միամիտ յոյսերը, խօսեց ինքնակալի իրաւունքների մասին մի այնպիսի գոռոզ վճռականութեամբ, մի այնպիսի վէս ու պրօլօկատորական տոնով, որ անգամ կազէտները սաստիկ յուզեցին և նրանց փայլուն շէֆ-հետորը, Բոգիչէվի որ թերևս ամենամեղհուն է կազէտական շարքերում, առաջ սլացաւ կատարութեամբ և մի կողմ նետելով ապարդիւն «պօլիտիկանութիւնը», արտասանեց կառավարութեան ու մասնաւորապէս Ստոլիպինի դէմ մի շանթոս ճառ, որից արիւնառուչտ «Բիւսմարքը» ասում են, դողաց իր նստած տեղում...

— «Ապագայ սերունդները կ'ախաղան ի պարան ասելով կը հասկանան միշտ Ստոլիպինի արիւնոտ փողպատը...» Այսպէս ասած Բոգիչէվի:

Տիրեց անհնարին ժխոր Տեղի ունեցաւ մի վայրենի տեսարան, որպիսին չէր եղած առաջներում: Աջակողմը կատարութեամբ և բռնեցքներով գրոհ տեւց Բոգիչէվի դէմ և լուրջ դատաստան պիտի անէր, եթէ ձախակողմը չը շտապէր խել իր հռետորին սեւ-հարիւրակեանների ճանկերից: Այնուհետև—գարձեալ մի անակնկալ Յայտնի չէ՝ Բոգիչէվին ինքը զգաստացաւ, թէ՞ նրա պօլիտիկան—խոհեմ ընկերները զգաստացրին նրան—քիչ յետոյ նա նորից ամբիօն բարձրացաւ և յայտարարեց, որ արդէն ներողութիւն է խնդրել Ստոլիպինից... «կատուի վազը մինչև մարագ է լինում».— այդպէս և կազէտական ընկերներին արիւնքով:

Այնուամենայնիւ հարւածը հասցրած է Ստոլիպիններին, ուսական բռնապետութիւնը գիտէ այժմ, որ նա բարոյապէս յենեւ միմիայն մի 100 սեւ-հարիւրակեան պատգամաւորների վրայ, ընտրած վերջին իսպառակ սիստէմով... Խղճուկ սփոփանք... Որքան կոյր ու բուլթ պիտի լինի մի կառավարութիւն, որ վատհասնայ այդպիսի պայմաններում ձեռնոց նետել ամբողջ Ռուսաստանին և շարունակել իշխել սկիւններով բացառիկ օրէնքներով, զինւորական դատարաններով... Ախճան կայ այդ զարհուրելի կացութեան...

Յեղափոխականի համար պատասխանը պարզ է և վճռական: Արդին ամսում գուցէ աւելի քան երբեք յստակ պարզեց ամեն մի շիտակ մտածողի համար, որ Ռուսաստանի փրկութիւնը կարող է ձեռք բերել ոչ թէ կազէտների ու այլ պօլիտիկանների ջանքերով, որոնք անամօթ խաբեբայութեամբ հռչակում են հոկտեմբերեան մանիֆեստը, իբրև «արքայական մի շնորհ»

վախենում են նոյնիսկ «սահմանադրութիւն» բառը յիշատակել ուղերձի մէջ, արհամարհելով այդպիսով ժողովրդական արեան գետերը, որոնք թափած են յանուն այդ թանկագին նւաճումների,—ոչ, ամեն մի շիտակ քաղաքացի գիտակցում է այժմ, Ստոլիպինեան վերջին սպառնական յայտարարութիւնից յետոյ՝ որ փրկութիւնը գարձեալ այդ նոյն ժողովրդական ոյժի մէջն է, որ տեղի է տել ժամանակաւորապէս, բայց որ լուրջեայն կազմակերպում է և վերստին յորձանք է տալու, գոռ ու յաղթական: Ժողովուրդները վաղուց վարժել են համբերութեան, Ռուսաստանի ազգաբնութիւնները շատ են տառապել ու տոկացել—նրանք կը կարողանան էլի տոկալ, էլի սպասել Բռնապետութիւնը երկար ապրել անկարող է. իւրաքանչիւր օրը նոր ապացոյց է բերում այդ ճշմարտութեան: Թէ օրէկտիվ—տարեբային և թէ սուբէկտիվ—հասարակական ուժերը անդադրում գործի վրայ են, քանդելով ցարիզ-մի բոլոր հիմքերը:

Երկիրը իսպառ աւերած է վերջին տարիների անիշխանութեան ու քաօսի շնորհիւ, սովը դարձել է մշտնջենաւոր: Քաղաքական-ազգայնական ու տնտեսական երբեակ լուծը ծանրացած է Ռուսաստանի ահագին մեծամասնութեան վրայ, դժգոհ են ազգութիւնները, որոնք փոխանակ շատ թէ քիչ յարգելու իրենց իրաւունքների մէջ, միշտ աւելի և աւելի մատնուում են բացառիկ օրէնքների անիրաւութեան գժգոհ է ամեն տեղ պրօլետարիատը, դժգոհ է և վիթխարի գիւղացիութիւնը, որի փոքր ինչ կրաւորական դիրքը քաջալերել և համառուսական դահիճներին, բայց որի խորքում առաջ է տարւում պրօպագանդի ու կազմակերպման շինարար գործը, որ մի օր—ոչ հեռու ապագայում—շարժման մէջ կը դնէ այդ ահռելի զանգածը իր արիւնարբու ոսոխների դէմ... Կախաղանները և մասսային գնդակահարումները չեն ցամաքեցնում հերոսութեան, անձնագոհութեան ապրիւրը, իւրաքանչիւր օր—տերօրական գործողութիւններ, մանր ու խոշոր դաւադրութիւններ: Անգամ զօրքի մէջ չը նայած վերջին երկու տարւայ ահռելի ճնշումներին, գարձեալ յաճախ տեղի են ունենում խրտումներ ու բացարձակ ապստամբութիւններ (Օբլաստայի ու Ալթայի մասերի վերջին դէպքեր): Կասկած չը կայ, որ ուսական զօրաբանակներում ամենուրեք կատարւում է ազատարար խմորումն և զօրքի մի պատկառելի մասը կրթում է յեղափոխական մտածողութեամբ: Դժգոհ են բոլոր տարրերը, դժգոհ է և արտասահմանը... Ռուս բիւրօկրատիայի աչքկապութիւնները սահման ունին նոյնիսկ սիրալիր ու համբերատար եւրոպական բանկիրների համար: Եւ մի օր, անտարակոյս, ֆինանսական Եւրոպան ևս կը յայտարարէ, որ մի կառավարութիւն, որը ապրում է պետարարէ, որ մի կառավարութիւն, որը ապրում է պետական հարւածներով, պօզմներով ու ամենօրեայ մասսային գլխատումներով, որ շարունակ անորոշութեան մէջ է պահում իր բազմամիլիոն ազգաբնակչութիւնը երկրի ամենամեծ, ամենակարգիւ հարցի վերաբերմամբ—սահմանադրութիւն է տիրող կարգը, թէ՞ միահեծան բռնապետութիւն—մի այդպիսի կառավարութեան վարկը խախտած է և նա չի կարող այլևս յոյս դնել արտասահման փոխառութիւնների վրայ...

Դա կը լինի «սկիզբը վերջաւորութեան»: Այդ եղե-
րական դիմագործութեան նշանները տեսնում ենք
արդէն դաշնակից-երկրում, որ ուռւ բիւրօկրատիայի
սովորական, լիառատ աղբիւրն է, որից նա գանձել է
բազմաթիւ միլիարդներ ..

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

(1820—1907)

Հայոց Հայրիկը վախճանեցաւ նոյ. Գ-ին պայքարի,
երազներու և տարիներու բեռին տակ կորաքամակ և
«վշտակիր»: Հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ եղա-
կանօրէն վճիտ և հոյակապ դէմք մըն է, որ կրցաւ իր
համարը և անկեղծութիւնով ետևէն քայեցնել ամբողջ
ժողովուրդի մը եռանդը, իղձը, յոյսերը և գիտակցու-
թիւնը:

Եթէ կայ մէկը որ անաչառօրէն արժանի է «հասա-
րակական գործիչ» տիտղոսին, այդ պէտք է շնորհել
Խրիմեան Հայրիկին, որուն կեանքը ամբողջովին ժողո-
վուրդանէր վազք մը եղած է, և որ իր մէջ կը մարմնա-
ցնէր ժողովուրդի ոգին: Ճիշդ է իրմէ առաջ եղած են
ազգային գործիչներ, Օրիններ և այլն, որոնք գործած են
մթութեան մէջ, թագուն ազգային ի ղ ձ ք իրագործե-
լու համար, Հայրիկ, ուղղակի ժողովուրդի ծոցէն ծլած,
սրտի հզօր զգացումով մը, այդ իղձը ժողովուրդականա-
ցուց, լայնցուց և դրաւ զայն ժողովուրդի ուսերուն
վրայ և անոր սրտին ժօտիկ: Հայրիկ գիւտնաբիտական
յուսախաբութիւններուն դէմ ստեղծեց ժողովրդեան
տարերային ուժը, որուն փոթորկումներուն ապագային
ականատես պիտի ըլլար ինքը:

Խրիմեանի մահով բարոյական մեծ փոթորկալից ոյժ
մըն է որ կանհետանայ Հայ ազգէն. անոր մէջ տիրող
գիծը բողոքողի լմբոստ ոգին է, որ ստկումը ունի
ստրկութեան և իմացականութիւնը ազատութեան: Իր
կրօնական ու գրական գործունէութիւնը փառաբանումն է
ժողովուրդին անոր օգուտն ու բարօրութիւնը, «դրախ-
տային» վիճակ մը մարդկութեան որ բնութեան ծոցին
մէջ ապրէր բարոյական և բնական օրէնքներու համա-
ձայն: Անոր հայրենասիրական յափշտակութեան և իր
ժողովուրդը տածած լայն զգացումին մէջ կար իրէտալ
մը մարդկայնական և անոր աւետարանական վարդա-
պետութեան ետևը կար բանապաշտ փիլիսոփայութիւն
մը, բանաստեղծական լուսապսակով մը: Եւ այդ պէտք
է վերագրել այն գեղեցիկ միջավայրին՝ կարկառուն և
այլազան, ուր վիրգիլեան կեանքը ապրած էր: Եթէ Հայրիկի
գործերէն նշանաբան մը հանել ուզենք, կարելի է ամ-
փոփել սա երկու պարզ և տիեզերական խօսքին մէջ՝
«Լոյս և աշխատութիւն»:

Հայրիկի կեանքը կարելի է բաժնել երեք շրջանի:
Առաջին շրջանին մէջ ան կապրի հայրենի հողին գիր-
կը, ինչպէս *gnome* մը, կը նոյնանայ միջավայրին հետ
և կը կազմուի ապագայ հերոսը: Կապրի հողին հինհին
յիշատակները, անոր ողբերգական վեհութիւնը և գե-
ղեցկութիւնը:

«Ձօղ ծծեալ Հայաստանայց՝ շոյս զգացի զողի նախնայցն»

Իր զգայուն հուժիւնը կը լեցուի, կենքաբականանայ ա-

նով. բնութիւնը, սարերը ու ձորերը կը դաստիարակեն
զայն, կորօրեն անոր երազները... «մեռելներն են որ կը
խօսին»:

Բնութեան վեհաշուք շրջանակին մէջ, ուր պատմա-
կան շուկները և արձագանքները իր հոգին կը զար-
դարեն, Հայրիկ ակամատես կըլլայ դաժան և աւերիչ
րէժիմի սարսափներուն, հայ ժողովուրդի տառապանք-
ներուն, ստրկութեան. անոր կորովի և չարքաշ համ-
բերատարութեան. անոր վերքերը կը շօշափէ, անոր
գանգատները մտիկ կընէ, անոր լուռ իղձերը կը կռա-
հէ, կը կրէ այդ կեանքը և սրտաբաց ու ճակատաբաց
կը քալէ թշուառութեան արահետներէն, կը դիտէ,
կը զգայ և երկունքի մտածումները կը համարէ իր
ճակտին ետև:

Հայաստանի որբ յիշատակներուն վրայ անձանաչ և
լքած, գլխիկոր և սգաւոր որբ հայ ժողովուրդ մը
կապրէր, Հայրիկ կը մտաբերէ Ճի գ ը ըլլալ՝ հայ ժո-
ղովուրդը ճանչցնելու... հայութեան:

Երկրորդ շրջանին մէջ Հայրիկ երկրէն դուրս կելլէ
իւր «հրաւիրակ Արարատեան», կերթայ Պօլիս ուր
«հայրենասէրի» համբաւը կը հանէ: Այդ ժամանա-
կամիջոցին Հայրիկի դերը մեծ եղած է: Հայաստանի
այդ վարժապետը գիտակ ըրաւ Պօլսոյ մտաւորականու-
թիւնը—որ յետոյ մեծ դեր խաղաց հայ քաղաքա-
կան պատմութեան մէջ—հայ ժողովուրդի կեանքին,
անոր քաղաքական, տնտեսական և մտաւորական տը-
խուր պայմաններուն: Պօլսեցիներուն ճանչցուց և սիր-
ցուց Հայաստանը, որու մասին աւիւնով և յափշտա-
կութիւնով կը խօսէր: Ինքը սիստէմ մը, բանաձև չը
ներկայացուց, այլ երկրին խորին ճանաչութիւնը, անոր
վիշտը և այրի գեղեցկութիւնը: Հայրիկի օրէն կսկսի
Պօլսոյ կենդանի և գործօն հետաքրքրութիւնը դէպի
մոռացած, և հեծող հայ ժողովուրդը որ հայրենի ատ-
րուշանին բով կը հսկէր, դարերու տառապանքովը նը-
ւիրականացած: Սոյն շրջանին մէջ է որ Հայրիկ, զար-
մանալի յանդգնութիւնով մը ուղղակի երկրին մէջ
Հայաստանի սրտին վրայ կը հիմնէ մամուլը դպրոց և
առաջին հայ հանդէսը: Այդ ատեն՝

«Անուանման յոյսի սարսուռ մի անցաւ երկրի միւրայն»

Արաբայ սարը ուր շղթայաւած էր այդ հաւատքի
գործիչը կուզէր լուսաւորութեան փարոս մ'ընել երբ
մգլած աբեղաներ և մռայլ տգիտութիւնը կայապանէին
զինքը ըսելով մամուլին համար. «Ի՛նչ այս երկաթին
կտորները առիւ բերիւ մեզի»:

Այդ շրջանը վարդապետին երիտասարդ տարիներն
են, լի յուզումներով, եռանդով և աւիւնով: Իր գրա-
կանութիւնը հարազատութիւնով՝ և գործնական փիլիսո-
փայութիւնով և պայծառութիւնով շողշողուն, ինչպէս իր
ծծած օդը, զուտ ազգային է որ կը բխի զինքը շրջապատող
պայմաններէն կամ համամարդկային գաղափար մը, որ
ջանայ կիրարկել հայ կեանքին. ան կը քարոզէ մարդ-
կային տարրական սկզբունքը՝ «ինքնապաշտպանութիւ-
նը» կամայականութիւններուն, աւազակութիւններուն
և հարստահարութիւններուն դէմ: Կուսակրօնութիւնը
որուն հովանիին տակ մտած էր—իր կիներ և դուստրը
մեռնել է յետոյ—մեկնեց բանապաշտ ոգով, երբէք
չուզեց ընդունիլ թէ «սուր առնողը սուրով կիյնայ»:

Իր գրականութիւնը կոչ մըն է աշխատութեան, կըրթութեան, ինքնաձանաչութեան, և ամէն անգամ երբ այդ տարօրինակ դէմքը փետուրը ձեռք կառնէ, իր աչքերուն առջև կը տեսարանին ամբողջ հայ աշխատատար ժողովուրդը, որ դաստակները բացած կեանք և կենդանութիւն կուտայ հայ աշխարհին և անմիջապէս յետոյ ահաւոր հակադրութիւնը—բարբարոսութիւնը, զուլումը որ իր սև ու աշխարհաւեր փոթորիկը կանցնէ անոր վրայէն: Հայրիկ յառաջագիւտասէր միտքն է, նորութեան սիրահար, միշտ պահելով իրէտիկ և կեանքի համեմատական ըմբռնումը և ներդաշնակութիւնը, «մարդ եղիք, կրթեցէք, լուսւորեցէք և բազ եղէք» այս եղած է իր հայրական հաւատքը, խրատոյսը և յորդորը հայ ժողովրդին:

Ազգային գիտակցութիւնը կարեւագի, ըմբոստութիւնը թոթովումներ ունի, Հայրիկ կը մտրակէ ցեղին մէջ մարդկային արժանապատուութիւնը և առնութիւնը, և կը հրէ զայն պատմութեան յորձանքին մէջ: Իր ձայնը արձագանք կը գտնէ ամբողջ հայութեան մէջ, և միւս կողմէն կը շեշտուի իր մէջ կոչումին գիտակցութիւնը, սէրը և պաշտամունքը բնիկ հողին և տառապող ժողովուրդին:

Երրորդ շրջանը վարչական-քաղաքական շրջանն է, երբ կը կոչուի պատրիարքութեան և ուղղակի ճակատաձակատի կուգայ կառավարութեան հետ: Իր բարձր պաշտօնին բերումով, հայ ժողովրդի ցաւը անպատրուակ կը ներկայացնէ Դրան, կողողէ զայն Հայաստանի հարստահարութեանց «թագրիւններով» և վերիվայր կը շրջէ ազգին և կառավարութեան անգոյն և անխնայ յարաբերութիւնները և ցայտունութիւն կուտայ անոր: Հայրիկ պետութեան նենգամիտ և հայաջինջ քաղաքականութեան առջև անվեհերօրէն կը դնէ, հայ ժողովրդի բողոքը, արդար պահանջները, և անոր գիտակցութիւնը: Առավարական չկամութիւնը, թագրիւններու անհետեւանք մնալը, որոնք արիւննոտ փաստերու վրայ հիմնած էին, լայնցուցին հայ ժողովուրդի և թիւրք կառավարութեան միջև անջրպետը: Հայ ազգը քաղաքական ճակատամարտ մը կը մղէ մնալով պետական օրէնքներու և իրաւունքներու սահմանին մէջ, և հիմնւելով հայ ժողովրդի օրինապահ զգացումներուն վրայ: Ոչինչ չզօրեց և ոչինչ նախատեսել չուաւ ապիկար և աւագակաբարոյ կառավարութեան ինչ որ կարող էր առաջ գալ այդպիսի մշտնջենական և նպատակաւոր հարստահարութիւններէ: Առավարութիւնը սոսկաց, ինքզինք գտնելով անձնաւորութեան մը առջև որուն անվեհեր ձայնին մէջ կը լսէր և ամբողջ ժողովրդի մը արդար և խուլ զայրոյթը, ուստի ամեն ջանք ըրաւ և տապալեց Հայրիկի պատրիարքութիւնը: Սակայն այդ պատրիարքութեան օրով, ստեղծուած էր սերունդ մը որ համակուծ էր ժողովրդական պատրիարքին խորհուրդներովը և ձգտումներովը: Խմորումը արգէն սկըսած էր և երկչոտ մտքերը սիրտ առած էին:

Պատրիարքութեան հրաժարելէն յետոյ Աբիլէսի պէս իր վրանը չբաշխեցաւ ժողովրդի պաշտպանը այլ արտադրեց գրական երկեր պարզ, կրթիչ և աշխարհիկ ոգով: Եկեղեցիի բեմերէն բարոզեց իբրև ժողովրդի տրիբուն, որուն խօսքերը արեւելեան ձևով սրամիտ առականերով, այլաբանութիւններով և պատրաստամիտ

հեղինակութիւնով ուժեղացած և իմաստնացած, չեն ալեկոծեր այլ զգայուն ծիծաղը կը շարժեն, կը թափանցեն և հանդարտ ուժականութիւնը կը մթերեն ժողովրդի հոգիին մէջ:

Հայ ժողովրդի հարազատ թարգմանը ըլլալով և անոր իրաւունքներուն անվեհեր անտոյեանը թիւրք պետութեան և աշխարհի առջև, Հայրիկ օրարեւի մէջ դրաւ հայ ազգին էութիւնը և իր գործունէութիւնը ճակատագրօրէն և տրամաբանօրէն յանգեցաւ Պերլինի դաշնագրութեան ուր հայկական հարցը պաշտօնապէս միջազգային դրօշմը ստացաւ: Հայրիկ Պերլինի Անհատողովին տարաւ հայ ժողովրդի դառն և խորունկ ցաւերը, իղձերը, արդարութիւն պահանջելով քաղաքակիրթ աշխարհէն: Հայրիկ այդ օրէն ըմբռնեց նաև որ ազատագրութեան հարցերուն, կամ ազգերու յարաբերութիւններուն մէջ պէտք է պողովատել արդարութեան և իրաւունքի ձայնը:

Հայրիկի մեծ և ազնիւ գործերէն մէկն է—որ պատիւ կը բերէ հայ ցեղին—նաև այն պարագան երբ Ներսէս պատրիարք «Սովելոց Յանձնաժողովի» կողմէն զինքը ղրկեց Ան ամբողջ ժողովուրդ մը սովամահ ըլլալէ փրկելու համար: Հայրիկ մարդասիրական հիանալի ոգով բոլոր սովատանջ ազգութիւններուն անխտիր հաց ու ալիւր բաշխելով ցոյց տուաւ գաղափարի լայն հոյեացք դէպի ազգերու եղբայրութիւնը, և խաղաղութիւնը, ինչպէս ցոյց տուաւ կրօնի ազատամտութիւնը դէպի բոլոր հայերը:

Հայրիկի երուսաղէմ աքսորի և կաթողիկոսութեան միջոցին, տաճկահայ դատը եռուն և հրատապ շրջանի մը մէջ մտած է արգէն: Հայրիկի յիսուն տարի ցանոծ սերմերը կ'արգասաւորին, և հայ ինքնաձանաչութիւնը կը թեւաւորի և անդիմադրելի հոսանքն է որ կստեղծուի: Հին արծիւը, Էլմիածնի վեհարանին մէջ կաշկանդ, չկրնար այլևս թափահարել իր թեւերու ուժգնութիւնը:

Իր վերջի տարիներուն մեծ ծերունին այլևոր Աբարատի դիմաց, իր հսկայ այլ ընկճած հասակով կանգուն, ճիշդ է, չէր լսեր այլևս սայլերու ձայները գերութեան շղթաները ամբապնդող, բայց ահանատես եղաւ «արեւելեան քրիստոնեաներու պաշտպան» ցարեւաւ «արեւելեան քրիստոնեաներու պաշտպան» հարեւրու աներևակայելի եղեռնագործութիւններուն դէպի հայ ժողովուրդը: —Հալածանք դպրոցներու դէմ, բունի գրաւում ազգային կալաւածներու և... դաւաճան քաջալերութիւն Մեծ Մարդասպանին: Այո, հսկայ ծերունին այս ամէն աղէտներուն կայծակնիլը տեսաւ հայ ժողովրդի գլխին, որուն զարթնումին յիսունամեայ անխոնջ և բողոքանէր մշակն էր եղած և որ Հայաստանի սգոտ դաշտներուն վրայ Երեկիէլի տեսիլքը պտտցուցած էր:

Վերջին անգամ մ'ալլ յմոռացութեան երկրին մէջ՝ Հայաստանի արծիւը բողոքի սուր ճիշդ արձակեց ուսական գիշակեր արծիւի երեսին, և հզօր ու հպարտ մեծարութիւնը զգաց տեսնելով ցեղին ազնիւ ու հոմեմեմարութիւնը զգաց տեսնելով և բունկումը պատնէշին յակապ զգացումի զարթնումը և բունկումը պատնէշին վրայ, ուր հայ ժողովուրդը հիանալի յինքնապաշտպանութիւնը՝ կատարեց:

Ծերունի Հայրապետը՝ սուգին մէջ շիջանելէ առաջ, վերջին սփոփանքը ունեցաւ իր ժողովրդի արիական վերջին սփոփանքը ունեցաւ իր ժողովրդի արիական արարքը տեսնելով, բայց ոչ նազ ազգեցին նաև անոր

Տոգիին վրայ այդ արիւնահեղութիւնները, որով դաւաճան ձեռքեր ցեղային ատելութիւնները կը հրահրէին: Հայրիկ խաղաղութեան, սիրոյ և եղբայրութեան մարդըն էր:

Հայրիկի կեանքը անմահօրէն կապած է մեր ազգին նոր պատմութեան հետ, որուն տուաւ կեանք և Տոգի և ստեղծեց հոսանքը որ կը դիմէր դէպի ապագան: Իր լեցուն կենսագրութիւնը գրելու ըսել է հայ ժողովրդի ժամանակակից պատմութիւնը գրելու, ոչ մէկ դէմք այդքան շքեղ և այդքան լայն ժողովրդական համայնքին չէ արժանացած մեր մէջ իզուր չէր որ հայ ժողովուրդը երախտագիտօրէն անոր տուաւ «Հայրիկ» համեստ անունը, որ ցեղի մը զգացումը կը խորհրդանշէ:

Իր կեանքի վերջալոյսին՝ հայ ժողովրդի ահաւոր դժբախտութեան, սովին և խելայեղ գաղթին՝ որուն դէմ այնքան մաքառած էր, և հոյակապ կորովի ընդվզումին ականատես, Հայոց Հայրիկը յիշեց այն օրը երբ վարագայ կատարին վրայ մամուլը կը հիմնէր, լոյս սրսկելու գրախտի երկրին մէջ և հրաշակերտելու հայ ժողովուրդը, ինքը ըլլալով շղթայած Պրոմէթէոսը և... արծիւը միանգամայն:

Գ Ո Ղ Թ Ի Ո Ճ Ի Ր Ը

«Մեր իրաւունքները ոտնահարուած են մի քանի անիլապաշտօնեաների կողմից: Մեր ներկայ վալին, Ալի-բէյը, լուկսում է դարձադրել իր ծրագիրը անօրինակ խտտարտութեամբ: Մեզինք պահանջում են տուրքեր, որ մենք վճարել ենք արդէն 20 տարի սրանից առաջ: Հարկահանը գողուում է. Տո՛ւր և ոչ մի խստօրէն: Մեր սիրելի հայրենիքը ենթակայ է մեծ վտանգի, շնորհիւ անիրաւ պաշտօնեաների: Սովը սպառնում է մեզ... Երեխաները հայ են ազգականում, մայրը մի կտոր հայ չունի նրանց տալու: Մեր կառավարիչները մեր թշուառութեան մասին չեն մտածում, այլ միայն մտածում են իրենց սեփական բարօրութեան մասին... Ժողովուրդը գուռում է, «Մեր կեանքը դժոխք է, որի մէջ այրուում, խորովում ենք. բայց մենք չենք յուսահատուում, որ մի օր կը տեսնենք մեր գազան կառավարիչների պատիժը...»

Այսպէս է խօսում Էրզրումի սովալուկ տաճիկների մի հեռագիրը, զրկած Բ. Գրան: Գրա հետ համարեա զուգահեռում է մի այլ հեռագիր, տրւած Կ. Պօլսից եւրոպական ետրոթութեանը:

«Էրզրումի ազգաբնակչութիւնը յայտարարել է, որ պիտի ընդդիմանայ նոր կառավարիչ Էբզիւ Աբհաբ փաշայի գալուն. իսկ Փոքր-Ասիայից տեղացող լուրերը հաստատում են, որ զրգուում և խռովութիւնները անում են Վանի ու Բիթլիսի Ալիպիներում, օրինակ առնելով Էրզրումի շարժումներին, բայց աւելի կատարի և աւելի անհանգստացնող բնաւորութեամբ»:

Նման բազմաթիւ հեռագիրներ և թղթակցութիւններ: Եւ դրանց հետ միաժամանակ հնչում է այդ տարաբախտ վայրերից մի ուրիշ յուսահատական ձիւ, նոյնպէս անտանելի կայութեան մի ձիւ, սակայն մի անսխառ դիտմանն է կապում, մի տխրալի աններդաշնակութիւն՝ առաջինների հետ: Գա գաղթի հաւաքն է, որ նորից հնչում է հայկական բարձրալանդակից, արձանագրում է եւրոպական մամուլը մէջ նոյն ոտնաքային անտարբերութեամբ և լցնում է մեր սրտերը տխրութեամբ և ցասումով...
«Հայերը գաղթում են խմբովին, հազարներով, դառ-

թում են դէպի Աովհաս»—ահա լակօնական հեռագիրը: Անժիթար ու այլանդակ մի իրողութիւն, որ հաւասար է ոճրի: Նրան կարելի է բացատրել բայց երբէք արդարացնել: Նրան կարելի է հասկանալ իբրև մի նօրմալ պատուհաս, որ ծնունդ է տիրող արհաւիրքների, սովի ու բռնակալութեան, բայց նա դարձեալ մնում է ոճիր, մանաւանդ ներկայ հանգամանքներում, երբ դժգոհութեան ու ըմբոստացման մի հողմ է անցնում ամբողջ Օսմանեան կայսրութեան վրայից, որ ազգարտում է մօտալուտ արշալոյսը բոլոր փողովուրդների ստատագրութեան: Բոլոր ժողովուրդները հայի վաթսնում արթնանում են, ձգտում դէպի լոյս, իսկ հայը փախչում է իր այդ վաթսնից: Հեռագիրները ամեն օր աւետում են տաճիկի, քրդի և այլ ցեղերի տարբային խլրուումների մասին, կայսրութեան բոլոր ծայրերում, աւետում են և համերաշխութեան քայլերի մասին՝ մահմեդականների ու քրիստոնեաների մէջ: Աբզիւ Ամիրի եռանդուն ջանքերով իսլամի ու սովի քաղաքականութեամբ ստեղծել է այսօր վաղուց փափազած դրուխիւնը, ուր երեկայ հակառակորդները—հայ ու մահմեդական—մօտենում են և կապում գաղափարական գործակցութեան սերտ կապերով, յանուն ընդհանուր ազատագրութեան... իսկ հայը փախչում է իր վաթսնից...

Տան և հինգ տարի է, ինչ ծանրացած են դրակօնական, բացառիկ օրէնքները հայ աշխատաւոր ընդհանրութեան վրայ, տան և հինգ տարի է, ինչ աւերածի ու ջարդի հողմը ճարակում է մեր դժբախտ երկիրը, հազար հազարաւոր զոհեր է տուել նա, արցունքի գետեր, մարդկային չրէշաւոր հէկատոմբներ, — մի անձայրածիր ու սրտաճրճիկ նահատակութիւն... և դարձեալ նա դիմացել է, դարձեալ ցաւի ու տուռապանքի ժխորի միջից հնչեցրել է նա ըմբոստութեան գոռ որտու մներ, դարձեալ անվկանդ սողունութեամբ ձգտել է նա խորտակել իրեն կաշկանդող շղթաները... իսկ այսօր, երբ հօրիգօնը սկսում է պարզել երբ մահմեդական սորունին անգամ սթափուում է իր դարաւոր, անպատիւ մրափից, երբ նա եղբայրական ձեռք է մեկնում իր քրիստոնեայ հարեանին և տեղ-տեղ արդէն նրա հետ միասին ոտք է կոխում կուռի արիւնտ ճանապարհի վրայ, երբ այդպիսով յոյսի մի հօր ճատագայթ է անցնում ամբողջ Ցաճիկստանի վրայից և համիրակալութեան օրերն արդէն հաշուած են երևում—այսօր հայ աշխատաւորը, հայ զիւղացին, դաւաճանօրէն լքնում է իր երկիրը և փախչում դէպի օտար հօրիգօններ...

Ո՛ւր բարով, դժբախտ եղբայրներ... Ի՞նչ է սպասում ձեզ օտարութեան մէջ, թէկուզ ցեղակից միջազայրում: Ի՞նչ շահեցին յետեղ ձեր նախորդները... Կիսապրօլետար, վաղաբօնային, մուրացիկ մի կեանք—ահա գաղթի անխուսափելի հեռանկարը: Անհող, անտուռ, թափառական մի գողութիւն, կառավարական հալածանքներ, նիւթական մըշտնջեանաւոր անապահովութիւն, յաճախ բարոյական այլասեռում: Հազար անգամ աւելի պատուաբեր է մնալ սեփական հայրենիքում, և ստաւարացնել կուռնիների բանակը: Այնտեղ հայրենիքում, պայմանները խիստ ծանր են, բայց դժգոհութիւնն էլ ընդհանուր է—ամբողջ բազմացեղ ազգաբնակչութեան համար: Այդ դժգոհութիւնը մղում է մուսուլման ժողովուրդին՝ անսովոր, ցասկոտ կոչեր ուղղել Եբզիկի ձիւաղին, այդ դժգոհութիւնը ոտքի է հանում նոյն մուսուլման ժողովուրդին, նոյն իսկ հաւատացեալ զինուորներին՝ իրենց մեծերի, հրամանատարների դէմ: Այ մի տարակոյս՝ որ յայնաժամայ կայսրութիւնը երկունքի մէջ է և նրա բարեխաղ ազատագրումը պահանջում է բոլոր տարրերի ջերմ ու զործուն մասնակցութիւն: Մինչև օրս մենակ էինք կուռի դաշտում, մեկուսացած ու հալածուած չորս կողմերից: Չը հասկցած, չը քնահատուած ոչ զբից: Այժմ ստեղծել են կուռի համար այնքան նպաստաւոր պայմաններ, այժմ այնքան բազմապատուելի են յաղթանակի շաները, սկիզբն է աւել և արդէն իսկ գլուխ է բարձրացնում այն ահեղ ու արդատաւոր Ոյժը, որ կոչւում է «ըմբոստ տարրերի Միութիւն»... Պէտք է յարատև ոյժ ներշնչել այդ միութեան: Հայ ժողովուրդը՝ այժմ աւելի քան երբևիցէ, վտաս հուզարթ՝ պիտի մնայ կուռի դաշտում, պիտի միանայ իր բախ-

տակից մահացողներին եթէ չէ ուզում դաւաճանել իր կենսական շահերին և իր պատմական առաքելութեան:

Բ Ր Ր Ի Ս Ս Ա Ր Ա Փ Օ Վ

„Դրօսակի“ խմբագրութիւնը, ճոյ. 12-ին ստացաւ հետեւեալ խիստ քնուր և անակնկալ հեռագիրը. մակեդոնական ներքին կազմակերպութեան կողմէ,

„Սարաֆօվ և Կարվանօվ սպանւած“:

Խմբագրութիւնս այդ գուժը առնելուն՝ նոյն օրը հեռագրեց մակեդոնական կոմիտէին

„Մեր ընկերներուն սպանութեան լուրը սարսափելի է: Սուգը մեծ է և կորուստը անողորմ թէ՛ ձեզի և թէ՛ մեզի համար: Հայ ժողովուրդը կը վշտակցի այն մեծ սուգին որ կը հարածէ քաջարի մակեդոնական ժողովուրդը որ կը կորսնցնէ իր երկու սիրելի զաւակները և մակեդոնական Յեղափոխութիւնը երկու փառաւոր հերոսներ: Անոնց անունները անմահ պիտի մնան Մակեդոնիոյ ազատագրութեան պատմութեան մէջ՝ որուն նւիրեցին իրենց կեանքը և կորովը, միշտ բարձր բռնելով Յեղափոխութեան Գրօշակը: Յանուն Հ. Յ. Գաշնակցութեան, ընկերներ, կը յայտնենք մեր խորին վիշտը և ցաւակցութիւնը:

Խմբագրութիւնս հետևեալը հեռագրեց նաև Բօրիսի Տօրը:

„Որ վշտակցինք ձեր խորին սուգին և ձեզի կը յայտնենք մեր ցաւակցական համակցութիւնը, մեր ընկերով Բօրիսի մահան առթիւ, որուն անունը սիրելի պիտի մնայ մակեդոնական և հայ ժողովուրդներուն“:

Մակեդոնական ներքին կազմակերպութեան կողմէ խմբագրութիւնս ստացաւ հետևեալ հեռագիր-պատասխանը:

„Ձեր մասնակցութիւնը մեզ հարածող մեծ սուգին մը խիթարութիւն մըն է մեզի համար: Մեր սրտագին շնորհակարտութիւնները“:

***

Ահա գուժական հեռագիրը, ուղղած մեր խմբագրութեանը՝ Սարաֆօվի ընկերների կողմից:

Ուզում էք չը հաւատալ, ուզում էք թիւրիմացութիւն, առասպել համարել... Ցաւագին անակնկալները, եղբրական պատահարների անողորմ լուրերը, սիրելի մարդկանց յանկարծակի կորուստը յաճախ այնպէս են շարժում ձեզ, որ երկար ժամանակ պայքարում էք կատարած փաստի հնարաւորութեան դէմ: Իսկ այստեղ փաստը այնքան հրեշտաւոր է, այնքան անհետեւ թէ ու առեղծւածային: Բօրիս Սարաֆօվը՝ սպանւած—ոչ թէ Մակեդոնիայի ձորերում, ոչ թէ կուրի արիւնոտ դաշտում, այլ... Բուլղարիայի ազատ, ապահով մայրաքաղաքում... Այն մարդը, որ բազմաթիւ ու յաղթական ճակատամարտներ է մղել սուլթանական զօրաբանակների դէմ, որ երկար ժամանակ իբրև դաւադիր, իբրև յեղափոխական պրօպագանդիստ, չափչփել է Մակեդոնիայի լեռներն ու ձորերը, նա որ քանի անգամ ճողոպտել է թիւրքական ծուղակներից ու գնդակներից, քանի՜ անգամ հրաշքով անհետացել է, թշնամու սուտը շարքերը պատռելով—այդ մարդը՝ սպանւած մի նամարդ գնդակից՝ իր տան իսկ շէմքում... Միթէ հնարաւոր է... Միթէ տաճիկ բռնակալական դաւադրութեան թելը հասու մինչև Սօֆիա:

Միթէ՞ աւստրիական կամ ռուսական ագենտների շահատակութիւնները խիզախեցին վերցնել ասպարէզից այն—ահարկու հերոսին, որ Բալկանեան թերակղզու վրայ իր աշխատակցի բուլղարականութեան շահերն էր հոգում, հոգակելով հանդերձ „Մակեդոնիան մակեդոնացիներին“ նշանաբանը, այն հերոսին՝ որ իր յաւիտենական դաւերով իր գարիբալդիական թախչքներով տալի էր դարձել ռուս ու աւստրիական զուսի—խաղաղարար՝ բռնաւորներին... Միթէ, վերջապէս, կուսակցական թայֆայականութիւնը այնքան այլասեւեց, այնպէս խելագարեց իր նախանձոտ կուրուութեան մէջ, որ վստահացաւ ձեռք բարձրացնել աշխարհահոգակու ազդիկի վրայ, որի անունով երգուում է այսօր, բուլղար ու մակեդոն երիտասարդութեան մի սուտը մասը, որի անունը դոյ է պատմաբան և Երլըզ-Քեօսկի կամաբիւլային...

Երլըզի կամարիլան... Ահա թէ ով է հրճուում այսօր ամենից աւելի՝ Սօֆիայում կատարած աղէտի առթիւ... Շէֆերը գնում են և յեղափոխական բանակները՝ որբանում—այսուհետև դժուար չի լինի խորտակել նրանց—այսպէս են անշուշտ, տրամաբանում հայ ու մակեդոնական շարժումների դեմ թշնամիները: Մօտ երեք տարի սըրանից առաջ „Գաշնակցութեան“ պարագլուեն էր թաղուում բուլղարական մայրաքաղաքում, նա որ յղացել ու կազմակերպել էր ամենահոյակապ դաւադրութիւնը սուլթանական կեանքի դէմ և որ մեռաւ հէնց շարաղէտ պատրաստութիւնների միջոցին... Իսկ այսօր նոյն Սօֆիայում, նոյն սառը անտառերը հողի տակ, գուցէ Քրիստաֆորի հարևանութեամբ, պառկում է Բօրիս Սարաֆօվը... Ճակատագրի անգուլթ տնօրինութիւն... Երկու շէֆերը ինչպէ՞ս սրտանց սիրել էին իրար, առաջին հանդիպումից իսկ, ինչպէ՞ս յաճախ փայփայել էին իրենց ապագայ ծրագիրները, իրենց դաւադրական ձեռնարկները ընդհանուր անարգ թշնամու դէմ, յանուն ընդհանուր ազատագրութեան... Ո՛ւհ, անողորմ պատահարներ:

*

Բօրիս Սարաֆօվ առաջնակարգ տեղ կը բռնէ Բալկանեան արիւնալի դիւցազներգութեան մէջ: Իր յեղափոխական գործունէութիւնը սկսել է նա շատ երիտասարդ, ընդամենը 20 տարեկան հասակում: Քսան տարեկան էր նա 1895-ին, երբ մակեդոնական շարժումը սկսեցնում պէս իբրև փորձած խմբագրութեան, զինւորական դպրոցում մարզած, առաւ իր հրամանատարութեան տակ ութսունի չափ կամաւորներ, անցաւ բուլղարական սահմանը, անթիւ արկածներով ներս թափանցեց Մակեդոնիայի լեռները և յարձակեց Սէլնիքի թիւրք փոստային հիմնարկութեան վրայ, ձերբակալեց պաշտօնեաներին ու կրակ տուց հիմնարկութիւնը: Տաճիկ զօրքը, թուով 100 մարդ անկարող եղաւ դիմադրելու հայդուկներին: Այդ քայլը արդէն սրուեց հերոսի կարիքը: Դէպքը ահագին սպաւորութիւն գործեց Բուլղարիայում, և երբ Սարաֆօվ վերադարձաւ Սօֆիա, երիտասարդութիւնը և մանաւանդ մակեդոնացիք, դիմաւորեցին նրան խանդավառութեամբ ու ովսանաներով: Նորից ցին նրան խանդավառութեամբ ու ովսանաներով: Նորից և աւելի կատարելագործելու նպատակով նա արդէն զբաղւում էր, որ կոչւած է մի հսկայական առաքելութեան համար: 1898-ին թէ 99, մակեդոնացի յեղափոխականների ընդհանուր ժողովը որոշում է կազմել Սօֆիայում Բ ա Ր

ձր ա գ ո յ ն Կ օ մ ի տ է շարժումը ղեկավարելու համար Կօմիտէն կազմում են Գ ա վ ի դ օ վ ի Կ օ վ ա չ է վ և Ս ա ռ ա ֆ օ վ ի—Ա երջինս իբրև նախագահ: Անշուշտ, կայանի ապահովութիւնը և հարազատ կառավարութեան ոչ շատ նեղիչ ընթացքը սկզբներում հետաքննում է պրօպագանդի գործը: Այնուամենայնիւ, մակեդոնական բուլղարները իբրենց յեղափոխական առաջընթացութեան մէջ ահաբեկի խոչընդոտներ ունենին յաղթահարելու, մանաւանդ ի դէմս յոյների, սերբերի և ուրիշ այլացեղ տարրերի, որոնցից իւրաքանչիւրը իր անսահման յաւակնութիւններն ունի Մակեդոնիայի վրայ և որոնք անհաշտ հակառակորդ են բուլղարական պրօպագանդի:

Սարաֆօվի հռչակն ածում էր հետզհետէ: Բարձրագոյն Կօմիտէն հիմնելուց յետոյ նա ծաւալեց մի անսովոր եռանդ, դարձաւ մակեդոնական շարժման հոգին: Նա անդադար թափառումների մէջ էր, պտտում էր յաճախ Մակեդոնիայում, կազմակերպում էր մարտական խմբեր, քարոզում էր, քաջակերպում, դէպի գործ հրում:

Կազմակերպութիւնը ուժեղանում էր օրըստօրէ, արմատներ ձգում թէ Մակեդոնիայում, թէ Բուլղարիայում և ի վերջոյ նա դարձաւ այն մեծ, պատկառելի ոյժը, որ խրոնօվեց դիւանագիտական անդորրութիւնը և մի րոպէ նոյնիսկ սպառնաց միջազգային խաղաղութեան... Մի անգամ՝ 1902-ին, միւս անգամ՝ 1903-ի դարնանը:

Գա Սարաֆօվի փառքի գագաթնակէտն էր... 1903-ի սարսափելի և անմտանալի օրերն էին, բուլղարական Գաւրիելայի իր համեմատաբար փոքրութիւ կորիւններով հըրդէհ էր ձգել Մակեդոնիայում. զինւած խմբերը արշաւում էին աջ ու ձախ, շանթահարելով թշնամուն, մահ ու աւերած պիտելով ամենուրեք: Ապստամբական մարտխմբերը դուրս էին գալիս ինքնաբերաբար, ատես գետնի տակից՝ Սարաֆօվի մի կողի վրայ, մի ժեստի վրայ: Ընդհանուր ապստամբութիւն էր Մակեդոնիայում: Սալօնիկը այրւում էր բառացի կերպով, այնտեղ Բօրիսի վարպետ ընկերները դիւլային հնարագիտութեամբ կազմակերպել էին մի երկար շարք դժոխային ձեռնարկների, որոնց հոգին աշխարհակեր ու ժ ա ն ա կ ն էր: Բանկերը օգն էին ցնդում նրան ահարկու ճայթուռներին, երկաթուղային կամուրջները փրկւում էին դժոխային մեքենաների հարւածներից, ուղմաները անդադար թողնում էին օդի մէջ, ոչնչացնելով բազմութիւ կեանքեր և պաշտօնական հիմնարկութիւններ... Այն ինչ՝ Սարաֆօվ Մօնաստիրի վիլայեթում իբրև իսկական զօրապետ, ղեկավարում էր ապստամբութիւնը, անձամբ մասնակցելով պատերազմին, շարունակ աջ ու ձախ թողնուելով ու սիրտ տալով: Չափազանց անհաւասար մի պատերազմ, ուր, սակայն, Ռիւշդի փաշան, տաճիկ ահաբեկի գորբանակի հրամանը, երոպական մամուլի յիշատակութեամբ, կորցրեց ոչ պակաս, քան 600 մարդ:

Գիւնագիտական մթնոլորտը փոթորկւել էր արդէն մակեդոնական ռեֆորմները դարձել էին օրւայ խնդիր, երբ Բօրիսը անհնարին զրկանքների ու արկածների ճանապարհով հասաւ վերստին Սօֆիա... Ագեորութիւնն անկարագրելի էր: Ցասնեակ հազարաւոր մի բազմութիւն շրջապատեց նրան երկաթուղու կայարանում և ապա սկուեց յաղթական թափօր, Բօրիսին տարան ուսերի վրայ, երաժշտութեան, ազգային հիմնի ուղեկցութեամբ և խելագար կեցցէներով, ովասնաներով. ծածանւում էին գրօշակները, կանայք ու աղջկերը նետում էին հերոսի վրայ ծաղկէ

փնջեր, դափնեայ պսակներ... Մի կատարեալ ապօթէօզ էր դա, մի առուածացում, որին արժանանում էր Սարաֆօվը բովանդակ ազգաբնակութեան կողմից: Տուն է գալիս,— այժմ էլ եւրոպական թղթակիցներն են պաշարում նրան համաշխարհային մամուլը արձանագրում է Սարաֆօվի Ողիտէան, նրա արկածալի թափառումները, նրա հերոսական ճակատամարտները: Քիչ յետոյ նա ինքը Եւրոպա էր իր ընկեր ու թիկնապահ Գ եր ը ի կ օ վ ի հետ... Եղաւ արևմտեան քաղաքներում, ունեցաւ բազմաթիւ տեսակցութիւններ, չափեց պետութիւնների տրամադրութիւնները: Ահա Բօրիսը և մեզ մօտ, «Գրօշակի» խմբագրատան: Չարթ, աշխոյժ, կենսուրախ և միշտ անխռով լաւատես, չը նայած այն աննպաստ տպաւորութիւններին, որ նա ստացել էր դիւանագիտական շրջաններից...

«Մի օր վերջապէս, կըստիպէն» նրանց միջամտել, ինչպես հարկն է, չը յուսահատուի՛նք» — այսպէս էր խրախուսում նա մեզ և իրեն:

Ժընեվում նա երկար մնաց և մենք տեսնում էինք յաճախ Երեսուն տարեկան այդ երիտասարդը այդպիսի զարիբալիական հռչակով համարեա թէ մի երևոյթ էր: Պարզ ու սովորական նրա արտաքինը լուսաւորում էին զոյգ կենդանի աչքերը, որոնք մասնում էին ոչ-սովորական, նուրբ ու թափանցող մի խելք: Անտարակոյս, մարդիկ պատահաբար չեն հերոսանում...

Եւ ահա այդ կեանքը, այնքան լեցուն, այնքան հարուստ, այնքան, մանաւանդ, խոստացող—արդէն մարած... Այն հրեղէն տեմպերամենտը, որ միշտ մղում էր դէպի նորանոր սխրագործութիւններ, այն մեծ սիրտը, որ պապակւում էր ազատութեան ծարաւով և որ մշտապէս եռում էր որբազնագոյն ատելութեամբ դէպի բռնութիւնը, դէպի թշնամին,—բոլորը չբացաւ: Սարաֆօվն ընկաւ ընդամենը 35 տարեկան, չիրագործած իր պատանելութեան նւիրական տենչը—տեսնել իր հայրենիք-Մակեդոնիան՝ ազատ հօր և բարգաւաճ...

Եւ ընկերները, ամբողջ մարանչող երիտասարդութիւնը Մակեդոնիայի ու Բուլղարիայի՝ այսօր խորունկ սգով համակաւած, ողբում են անփոխարինելի հրամանատարի կորուստը:

Իսկ փոքրամիւլ ընտիր կորիւնները, որոնք անբաժան ու ամենուրեք ուղեկցում էին հանդուցեալին, իբրև ձեռնհաս խորհրդակիցներ ծանր րոպէներում, իբրև թիկնապահներ, որոնք կապւած էին հերոսի հետ մի չնաշխարհիկ գաղափարական կապով, մի հանգամանք որ յիշեցնում է վաղեմի դաւադրական կազմակերպութիւնները, ձուլւած երկաթէ դիսցիպլինի վրայ, երգման սրբազան տրարողութեամբ—այդ անվեհեր կորիւնները կանգնած են այնտեղ թանկագին դամբարանի շուրջը շանթահարւած անարդ պատահարից, խորտակւած անդամանելի վշտից, վրէժխնդրութեան կրակով լեցուն, մի-մի զարհուրելի ուրւականներ... Նրանք երբէ՛ք, երբէ՛ք չեն հանդատանայ...

Չեր վիշտը մերն է, որբացած ընկերներ: Հայ Յեղափոխական Գաշնակցութիւնը ձեզ հետ միասին ողբում է մեծ հերոսի և ընկերոջ մահը: Հայ Յեղափոխական Գաշնակցութեան համար ձեր դատը եղել է միշտ հարազատ դատ, ձեր հերոսները՝ հարազատ ընկերներ: Եւ դաշնակցական մեր շրջաններում Բօրիս Սարաֆօվ և դուք բոլորդ ձեզ միշտ զգացել էք ձ եր ա յ ի ն ն եր ի մ է ի: Էպիգրօնք

կան և յիշողութիւններ, որոնք կը մնան միշտ անջնջելի մեր սրտերում,—մենք որ Բօրիսի ու ձեր մարտական կուսակցութեան հետ այնքա՛ն ընդհանուր խոհեր ենք ունեցել և նոյնիսկ ընդհանուր ձեռնարկներ, դաւադրական, աբիւնոտ ձեռնարկներ, որոնց հերոսական վկաներից են 1901-ին Ագրիանապօլսում կախաղան բարձրացած Մերջանովներն ու Պետօները...

Ձեր կուսակցութիւնը կ'ապրի Այն ոյժը, որ մղել է ամենախիզախ ճակատամարտները Մակեդօնիայում, որ առաջացրել է ամենամեծ ապստամբութիւններից մինը,—նա չի մեռնի: Մեծ հերոսի ըմբօստ ոգին կը շարունակէ ապրել իր անհամար աշակերտների մէջ, կը խթանէ նրանց դէպի նոր գործեր, նոր ու աւելի հոյակապ կռիւններ, մինչև որ կը ծագի իսկական արշալոյսը մակեդօնական ազատագրութեան:

Լաւ յիշենք միշտ Բօրիսի խօսքը, աւաճ «Դրօշակի» խմբագրատան «չը յուսահատուի՛նք»: Սեղմե՛նք շարքերը և յառաջ:

ՍՕՑԻԱԼԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՍՕՑԻԱԼԻՍՏԻ ՆԱՍԱԿՆԵՐԸ

Ձորրորդ մամակ

Անցեալ երկու նամակներով ես, որքան կարող էի, պարզեցի ու հիմնաւորեցի ընթերցողի առաջ այն պահանջները, որ առաջադրել է մեր կուսակցութիւնը իր նւագադոյն ծրագրի մէջ բանւորական խնդրի առթիւ: Յետագայ նամակներով ես կը շօշափեմ այն պահանջները, որոնք ամբողջովին վերաբերում են աշխատաւոր գիւղացի ու թեան դրութեան:

Գուք յիշում էք, ի հարկէ, որ հողային հարցում Գոշնակցութիւնը պաշտպանում է հողի համայն-նացման սկզբունքը: Ապա ուրեմն մեզ մնում է այստեղ ի հարկէ ընդհանուր գծերով, վճռելու երկու հարց. առաջին՝ ինչո՞վ է պայմանաւորում հողի համայնացման անհրաժեշտութիւնը և երկրորդ՝ ի՞նչ է նա նշանակում և ինչպիսի կոնկրետ ձևեր պիտի ընդունին նա Տեանե՛նք:

*

Մեզինք մի ամբողջ մէկ ու կէս դար առաջ ամենամեծ ու ակնիւ մտածողներից մէկը, Ժան-ժակ Բուսսօն, գրում էր.

«Նա, ով առաջին անգամ ցանկացաւ տեղում հողի մի կտոր ասել է. «Այս հողն իմն է», և գտել է իրեն հաւատացող բաւականաչափ յիմար-մարդիկ, նա՛ է իսկական հիմնադիրը եղել ժամանակակից հասարակութեան: Որքա՛ն ոճրագործութիւններից, ստեղծարարներից ու սպանութիւններից, քանի՛ք-քանի՛ աղէտներից ու սարսափներից կազատէր մարդկութիւնը նա, ով ցանկացաւ տեղից գուրս բաշխելով ցեղերը և ոչնչացնելով հողամիջի սահմանները կը գուար մարդկանց ու կասէր.—մի լսէք այդ խաբեբային, գուք կը կորչէք եթէ մոռանաք, որ հողից ստացւած բերքերը պատկանում են բոլորին, իսկ հողը՝ ոչ ոքի...»

Այո՛, այդ ճշմարիտ խօսքերը աւելուց յետոյ շա՛տ ջուր է հոսել շա՛տ բան է փոխել և այնուամենայնիւ ոճրագործութիւնները, սպանութիւններն ու պատերազմները, սարսափներն ու աղէտները էլի շարունակուե՞մ են, և կարծեմ անտեսանելի է նրանց վախճանը. ցանկապատերի ցիցերը դեռ կանգուն են, սահմանները չեն ոչնչացրած, հողի բերքերը պատկանում են միայն քչերին, իսկ ինքը հողը պատառ-պատառ արւած առաջւան պէս գտնուե՞մ է «խաբեբաների» ձեռքում, որոնք ահեղաբար յայտարարում են. «այս մասը իմն է»: Ուրեմն այս ամենից ի՞նչ է դուրս գալիս. այն, որ ճշմարտութիւնը մնում է ճշմարտութիւն նոյնիսկ այն ժամանակ, երբ ոմանք նրան չեն հասկանում, իսկ ուրիշները ուժ չունեն նրան մտցնելու կեանքի մէջ: Հարկաւոր է, որ այդ ճշմարտութիւնը ըմբռնէին բոլոր աշխատաւորները, բոլոր նրանք, որոնք ուղղում են հողը իրենց արցունքներով և ապա և իրենց արիւնով: Ուրեմն փորձե՛նք պարզաբանելու հողի մասին եղած հարցերը. տեսնե՛նք որտեղի՞ց և ինչո՞ւ է առաջանում գիւղացի ժողովրդի կարիքը և ինչ է անհրաժեշտ անել, որպէսզի նրան, եթէ հնարաւոր չէ վերջ տալ գոնէ սահմաններ դնել, Վաղուց ի վեր ասում են, թէ գիւղը ուժասպառուե՞մ է, գիւղացիութիւնը աղքատանում է: Այ՛ է խօսքերի մէջ չը կա՛ չափազանցութիւն: Գիւղացիական հողը ուժից ընկել է. հունձքը տեղ-տեղ անչափ պակաս է, գիւղացիները՝ միտեղ կիսաքաղց, մի այլ տեղ փրթուե՞մ են սովից. անդադար մեծանում են հարկերն ու ապառիկները, կալածատէրերի, կեղեքիչների ու չինովնիկների կողմից հողագործի վիզը գցած պարանը շարունակ նեղանում, խեղդում է նրան. «աշխատաւոր գիւղացիութիւնը՝ յաճախ փախչում է իր հայրենական տնից-տեղից, նա վազում է կամ դէպի նոր վայրեր մի կտոր հող ձարելու համար, կամ դէպի հանքատեղերը, կամ դէպի քաղաք, դէպի գործարաններն ու զաւօդները, իսկ ով մնում է հայրենի խրճիթում նա էլ կալածատէրի կամ վաշխաւորի լծի տակ ընկած յուսահատութեան ըրպէին շտապում է ինքն իր ձեռքով անել իր սեփական դատաստանը յաճախ գազանաբար վարւելով իր կեղեքիչների և «տէրերի» կայքերի հետ: Եւ ահա բոլոր այս աղէտների զիմաց բարձրանում է մի խռովայտ ճարգ. ինչո՞ւ է գիւղը ուժասպառուե՞մ, ի՞նչն է, որ աւաղացնում է գիւղացիական այգիսի սուր թշուառութիւն: Այս հարցին զանազան պատասխաններ են տալիս:

Կան պարզամիտներ, որոնք կարծում են, թէ գլխաւոր ցաւը գիւղացիութեան տգիտութեան մէջն է—դէ՛, չեն կարողանում էլի ինչպէս պէտք է խելացի կերպով չեն կարողանում էլ առաջանում է հացի պակասուժակել հողը, դրանից էլ առաջանում է հացի պակասութիւն ու սաստիկ աղքատութիւն: Այդ տեսակ պատասխանը կիսատ պռատ մտածելու արգիւնք է.—ի՛նչ օգտանք կիսատ պռատ մտածելու արգիւնք էր նրան անկանութիւն կարող է անել գիտութիւնը, երբ նրան անկարելի է գործադրել ուր է և է բանի վրայ բացի այդ ով չը փիտէ, որ քաղցած փորով անկարելի է գիտութեան մասին մտածել: Կան մարդիկ էլ, որոնք մտեցել են ճշմարտութեան, բայց լրիւ նրան չեն հասկացել: Նրանք ամբողջ մեղքը գտնում են այն բանի մէջ, որ գիւղա-ցիւթիւնը տուրքերով ու հարկերով ծանրաբեռնուած է: Նրանց խօսքերում կայ ճշմարտութեան մեծ բաժին, բայց ոչ ամբողջ ճշմարտութիւնը. հարկերը ինքն ըստ

ինքեան որքան էլ ճնշող լինէին, չէին կարող գիւղը կատարելաբար քայքայելու համար հասցնել, եթէ գիւղացին ապրուստի աղբիւր ունենար:

Ապա ուրեմն ո՞ւր պիտի փնտռել գիւղացիութեան քայքայման իսկական պատճառը:

Պատճառներ շատ կան: Նրանց թւում, իհարկէ, գըտնուում են և՛ ուժից վեր հարկերը, և՛ տգիտութիւնը և շատ ուրիշները. բայց զլիակար հիմնական պատճառները երկուսն են. առաջինը՝ սակաւահողութիւն, երկրորդը՝ հողերի անհասարակ բաժանումը:

Վերջինս բնականաբար աչք է ծակում այն ժամանակ, երբ համեմատում ես որ և է կալաւածատէրի կամ վաշխառուի հողային հարստութիւնը աշխատաւոր գիւղացիների որորմելի հողակտորների հետ: Բայց կայ այլ ձևի անհասարակութիւն ևս—ճիշտ է ոչ այնպէս խիստ արասայալած—գա իրենց գիւղացիների միջև եղած անհասարակութիւն է: Մինչդեռ մէկի հողը այնքան բիշ է, որ խեղճը չը գիտէ թէ ինչի վրայ գործադրի իր աշխատանքը, միւսը, ընդհակառակը մենակ անկարող լինելով կտուով սրել հողերը վարձում է անհող աշխատաւորներ: Այդպիսի «մեծահող» գիւղացիներ բախտաւոր ընտրեալներ են:

«Սակաւահող» գիւղացու հողը շատ աւելի պակաս է այն քանակութիւնից, որը անհրաժեշտ էր նրան իր անաղքատ գոյութիւնը պահպանելու համար. դրա մէջ է նրա գծբախտութիւնը, դրա մէջ է բոլոր չարիքների ամենամեծ պատճառը:

Սակայն սակաւահողութիւնն ու անհասարակ հողաբաժանումը ևս կապած է ժողովրդի անտեսական կեանքի ժամանակակից կազմի մէջ եղած մի շատ կարևոր հանգամանքի հետ: Այդ հանգամանքն է գիւղացիական կարիքի, այսպէս ասած, նախնապատճառը, նրա մէջ է այն չարիքի արմատը, որը իր ցանցերի մէջ է առել ամբողջ գիւղը տակից մինչև գլուխ: Այդ չարիքը—հողի մասնաւոր սեփականութիւնն է:

Այն տեղ, ուր հողը բաժան-բաժան է արւած «ցիցերով և խրամաններով», ուր իւրաքանչիւր հողաբաժնի վրայ ամուր կերպով նստած է սեփականատէրը ու ամբողջ կոկորդով գոռում է. «այս մասը ի՞նչն է»,— ամեն տեղ գոյութիւն ունի սակաւահողութիւնը, գոյութիւն ունի անհասարակ հողաբաժանումը: Եւ պիտի գոյութիւն ունենայ մինչև այն ժամանակ, երբ մարդիկ կը դադարին հողի վրայ նայել ինչպէս նայում են ապրանքի վրայ, որը կարելի է գնել վաճառել, գրաւ գնել կապալով տալ ընծայել, ժառանգութիւն թողնել որդիներին—մի խօսքով բանի գոյութիւն կունենայ հողի մասնաւոր սեփականութիւնը:

*

Սակաւահողութիւնից գրււած գիւղացին կապալով հող է վերցնում կալաւածատէրից: Այդտեղից առաջ է գալիս կապալագիրը, որը շնորհիւ աւատական-ձորտատիրական մնացորդների գոյութեան առանձնապէս ծանր է դառնում: Ուզում ես կապալով հող վերցնել—վճարի՛ր դրա համար կալաւածատէրի վրայ նստած ծախսերի եւ պատիկը, ուզում ես մի փոքր կտոր հող առնել—գնի՛ր ինչ որ կառաջարկեն «բարեբար-տէրերը» և վճարի՛ր որքան կը պահանջեն: Իսկ եթէ փող չունիս մի կտոր հող ձեռք

բերելու, կամ կապալով վերցնելու—գնա՛, դարձի՛ր գրուանոց վարձատրութեամբ օրավարձով աշխատող էլի նոյն կալաւածատէրի մօտ. գնա՛ դաժանակիր աշխատանքի և ապրի՛ր կիսաքաղց:

Ճիշտ է կայ և մի ուրիշ ելք սակաւահողութեան չարիքից ազատելու համար. բայց ելք է դա արդեօք, թէ՞ մի նոր և աւելի վատթար կապալագիր,—դրա պատասխանը կարող է տալ միայն նա, ով իր սեփական կաշի վրայ է կրել գիւղական վաշխառուին պարտապան լինելու հաճոյքը. եթէ ուզում է գիւղացին հող գնել, եթէ հարկաւոր է նրան շտապել վճարելու ապառիկները, կամ ցորենի պաշար ունենալու, կամ եթէ նա մտածում է ձեռք բերել մի ձի—ամեն դէպքում վաշխառուն է նրա երեսն ի վեր կանգնում իր «բարի խորհրդով» մէկ էլ «եղբայրական» օգնութեամբ, և ամեն անգամ նա ճըզմում, կեղեքում, խեղդում է գիւղացուն:

Սակաւահողութեան ժամանակ գիւղացին, իր ցաւը դարմանելու համար, ունի վերջապէս էլի մի միջոց—ձգել բոլորովին գիւղը և փախչել քաղաք ձորտանալու գործարանատիրոջ կամ հանքագործին: Գիւղացին այդ էլ է անում: Գնում է քաղաք, իրենով մեծացնում է գործունեցողների ու անգործների բանակը, իջնցնում է քաղաքային բանւորների վարձագինը, համաձայնուում է ամենաողորմելի վարձատրութեան, միայն թէ սովից չը մեռնի:

Այդպէս ուրեմն անհասարակ հողաբաժանումը և սակաւահողութիւնը ստեղծել է գիւղացիների համար ձորտատիրութիւնից ոչ աւելի լաւ մի դրութիւն.—ձորտական կալաւածատիրոջ, ձորտական վաշխառուին և ձորտական հանքագործարանային—ասէք երեք փշոտ ձանապարհները, որով աշխատաւոր գիւղացիութիւնը ուղի-չուղի ստիպւած է գնար Շղթայական կալաւածատէրի հողին ու վաշխառուի քսակին, ստրուկ «աղային» և ստրուկ վաշխառուին, միաժամանակ աշխատաւոր գիւղացին ստրուկ է և կառավարութեան նա չունի ոչ մարդկային և ոչ քաղաքացիական իրաւունքներ: Ահա թէ ինչու նրան պէտք են միաժամանակ և՛ հող և՛ ազատութիւն: Առանց հողի ազատութիւնը հաստատ չէ, բայց հողն էլ մեծ արժէք չունի առանց ազատութեան—միևնոյն է նա երկար չի մնայ գիւղացու ձեռքում կը փախչի...

Ուրեմն, աշխատաւոր գիւղացին, որ մի տխուր թիւրիմացութեամբ կոչւում է «ինքնուրոյն», «սեփականատէր», իսկապէս գտնւում է անամի նման չլանակալած աղնակականների և կուլակների հողին. նա—կամ հարկադրւած կապալառու է, կամ հարկադրւած վարձուոր (գիւղական պրուետար): Տաժանակիր աշխատանքով վաստակած բոլոր աւելացուկները և հողից ֆեկած ամբողջ եկամուտը անցնում են նրանից կալաւածատէրի վաշխառուի, գիւղացուց հաց գնող չարչու, գանձարանի և այլոց գրպանները. իսկ իրա, գեղջուկի ձեռքին լաւագոյն դէպքում մնում է որորմելի փշրանքներ իր գոյութիւնը պահպանելու, և այդ էլ նրա համար, որ հնար լինի էլ շարունակելու աշխատել. բանից դուրս է գալիս, որ իբր թէ նա աշխատում է ոչ թէ ինքն իրեն համար, այլ մի ուրիշ տիրոջ համար, որից և ինչպէս ամեն մի ձորտատանում է հազիւ միայն աշխատավարձ: Սակայն աշխատաւոր գիւղացին յաճախ այդ էլ չի ստանում, յաճախ նա տալիս է կալաւածատէրին ու վաշ

խառնուրդն ոչ միայն հողից ու տնտեսութիւնից եկած ամբողջ շահը այլ և իր այդ աշխատավարձի մի մասը, այսինքն այն ողորմելի միջոցների մի մասը որով պահպանուում է նրա հոգին իր մարմնի մէջ:

Աշխատաւոր գիւղացու այդպիսի խորապէս անարդար դրութիւնը որի մէջ գիւղացին ո՛չ ինքնուրոյն արդիւնաբերող է ո՛չ էլ կարծես հարկադրած վարձուոր—պիտի շարունակելի քանի նա, գիւղացին, ստիպւած կը լինի կալածատէրից, կամ հէնց իր վիճակից մեծահող գիւղացուց, հող գնել, հող կապալով վերցնել կամ նրանց մօտ վարձկան դառնալ: Հող առնելը ու կապալով վերցնելը նա կը դադարեցնի միայն այն ժամանակ, երբ միւսները—լինի կալածատէր, գիւղական վաշխառու, թէ հէնց գիւղացի—կը դադարեն հողը ծախել ու հող կապալով տալ: Իսկ հող ծախելը կամ կապալով տալը մարդիկ կը դադարեցնեն միայն մի պայմանով՝ որ հողը ուժն էլ պատկանելիս լինի նա, դադարէ մասնաւոր սեփականութիւն լինելուց:

Եւ երբ այդպէս կը լինի, այն ժամանակ աշխատաւոր գիւղացիութիւնը միանգամ ընդմիջտ կազատի կալածատիրական ու վաշխառուական ճորտութիւնից, այն ժամանակ նա վարձկան ծառայութիւն էլ չի անի, որովհետեւ իւրաքանչիւրն ինքն իր համար կաշխատի և վարձու աշխատանքի համար մարդ չի ծարել: այն ժամանակ կը գայ վախճանը այն անհեթեթ ու երկդիմի դրութեան, որի մէջ այժմ տառապում է աշխատաւոր գիւղացին, որ ոչ էն է սեփականատէր և ոչ էլ պրօլետար:

Այս դրութիւնից դուրս գալու համար, կրկնում եմ միայն մի ելք կայ—ամենուրեք պէտք է գործարկել ֆրանսական մեծ մտածողի խօսքերը՝ «գէն շարտել ցանկապատներն ցիցերը և ոչնչացնել հողամիջի սահմանները», հարկաւոր է ինչպէս տնտեսագետներն են ասում «վերցնել հողը ապրանքային շրջանառութիւնից», ոչնչացնել հողի վրայ եղած մասնաւոր սեփականութեան իրաւունքը...

*

Աշխատաւոր գիւղացիութիւնը յաճախ ասում է. հողը Աստուծուն է, հողը ոչ դր է: Գա նշանակում է, որ հողի սեփականատէր ոչ դր չի կարող լինել, ինչպէս որ ոչ դր չի կարող ասել, թէ «արեգակն ի՞մն է». կամ «օդն ի՞մն է»:

«Հողը Աստուծուն է»: Գա նշանակում է, որ ոչ պետութիւնը, ոչ համայնքը, ոչ ազնականը, ոչ քաղաքացին և ոչ էլ գիւղացին իրաւունք չունեն նրան, հողին, ամբողջովն փոխելն տիրելը ինչպէս տիրում են մի ապրանքի, որովհետեւ ամեն մի «Աստուծոյ պարգև» բոլոր մարդկանց սեփականութիւնն է:

«Հողը ոչ դր է»: Այդ նշանակում է, որ նա ոչ Պետրոսին է, ոչ Վիրակոսին և ոչ Մարտիրոսին, այլ նա է՛ Պետրոսին է, և՛ Վիրակոսին և՛ Մարտիրոսին, որ նրանք բոլորը իրաւունք ունին աշխատելու հողի վրայ, որ բոլորը կարող են օգտուել հողից իրենց բարեկեցութեան համար:

Նոյնը հաստատում ենք և մենք, դաշնակցականներս, հետևեալ մեր խօսքերով. «հողը ամբողջ ժողովուրդի

սեփականութիւնն է». կամ թէ՛ «իւրաքանչիւր աշխատաւոր իրաւունք ունի հող մշակելու ու այն չափով, որ կարողանայ առանց ուրիշի աշխատանքը շահագործելու բաւարարութիւն տալ իր և իր ընտանիքի սպառողական պահանջներին»:

Ով դուրս կը գայ ապացուցանելու, որ մարդիկ չեն ունեցել այդպիսի «իրաւունք», «հող մշակելու իրաւունք», —որ երբէք դա չի եղել և հազիւ թէ լինի էլ:

Չի՞ եղել բայց պէտք է լինի Վար ժամանակ, որ անգլիացիք էլ իրաւունք չունէին ազատօրէն դաւանելու այս կամ այն կրօնը, բայց բռնութեան դէմ մղած կռուում նրանք ձեռք բերեցին այդ իրաւունքը: Մի ժամանակ ֆրանսացիք էլ չէին համարձակուում ազատօրէն արտայայտել ու տպագրել այն, ինչ մտածում էին, բայց վերջ ի վերջոյ, նրանք նաաճեցին խօսքի ու մամուլի ազատութիւն:

Իրաւունքներն իսմ աստուծային օրհնութիւն չի, որ պատրաստի թափախել երկնքից. նրանք կուով են ձեռք բերում:

Նոյնը պէտք է ասել և հող մշակելու իրաւունքի մասին. պէտք է կուել նրա համար, պէտք է նրան նաաճել իսկ իրաւունք ձեռք բերելուց յետոյ, նա ժամանակի ընթացքում կը մտնի մարդու հոգու ու արեան մէջ, այնպէս որ յետոյ դժար է լինելու հասկանալ թէ այդ ինչպէս է եղել, որ մարդիկ ապրել են առանց այդ իրաւունքի, որ նրանք համաձայնել են որևէ Մեղիք-Աղամալովին, կամ վաճառական Մանթաշպին, կամ հէնց նոյնիսկ Էջմիածնի վանքին հող տալ ու այդ հողը հաշուել իբր նրանց մասնաւոր սեփականութիւն:

Հատ չի անցել այն ժամանակից, երբ կալածատէրը նայում էր գիւղացու վրայ, ինչպէս իր սեփական ապրանքի վրայ և նրա հետ վարուում էր իր քեֆի ուզածի պէս: Բայց ժամանակները փոխեցին—կալածատէրը կորցրեց «գիւղացու վրայ ունեցած իրաւունք», իսկ գիւղացին ձեռք բերեց իրաւունք «մարդ կոչելու և ոչ ապրանք»: «Իրաւունքները» լինում են զանազան տեսակ, ոմանք անարդար, միւսներն՝ արդարացի: Անարդար իրաւունքները պիտի կեանքից արմատախիլ անել, իսկ արդարները—ամբապնդել մարդկանց մտքերի ու բարքերի մէջ: Նոյնը պէտք է ասել հողի իրաւունքի մասին. այդ իրաւունքը արդար է—թէ գիտնական մարդկանց խելքով և թէ «խաւար գիւղացու» հասկացողութեամբ: Հետևապէս պէտք է այդ իրաւունքը միացնել «մարդու սըրբազան անկապտելի իրաւունքների» թւին ու դնել այնպիսի իրաւունքների շարքում, որպիսիք են խղճի ազատութեան, խօսքի ազատութեան, ժողովների ազատութեան և այլն իրաւունքները:

Գիւղացիները յայտարարում են. «առաջ մենք, գեղջուկներս, սարուկներ էինք, կարող էին մեզ առևտուրի առարկայ դարձնել, կարող էին մեզ իրար ընծայել կամ մէկը միւսով փոխանակել: Մենք ուրիշների սեփականութիւնն էինք: Այժմ մեզ ազատել են, իսկ հողը մնացել է էլի նոյն անազատ վիճակում: Այժմ հարկաւոր է հողը էլ ազատել սեփականութեան լծից—որպէսզի նա դառնայ մեր ընդհանուր սնուցանող մայրը և որպէսզի նրան, մեր մօրը, ոչ ոք չը կարողանայ ծախել կամ հարստանալու աղբիւր դարձնել:

Ահա հէնց այդ է «հողի ազատումը սեփականու-

Թեան լծից—այդ է որ մենք անւանում ենք Տ ո Ղ Ե-
ր ի Տ ա մ ա յ ն ա ց ու մ ն...

Առ այժմ այսքանը: Մանրամասնութիւնները հետեալ
նամակով:

Վ. ԱՐԱՐԱՏՍԻ

Օ Ր Մ Ա Ն Ե Ա Ն Պ Ա Տ Ր Ի Ա Ր Ք

Մօտ կէս բառորդ դար է որ Օրմանեան պատ-
րիարքական գահին վրայ կապարի պէս ծանրա-
ցած չուզեր բաժնել, և եթէ ներելի է այս-
պէս ըսել տասներկուս ու կէս փարսյի խեր չու-
նեցաւ ազգին: Պատրիարքութիւնը փառասիրական
աստիճան մըն էր, աւելի վերերը բարձրանալու
համար, *excelsior* և ոչ մասնաւոր սրտացաւու-
թիւն մը դէպի տառապող ռամիկ և... գռեհիկ ժո-
ղովուրդը, որ հազիւ շնորհ կը գտնէր գերապատիւ
Օրմանեանի ճիզվիդ ասուած արնագանցական ազնու-
կանութեան առջև:

Օրմանեան *persona grata*-ն է Ապրիլ-Համիդի,
չէ կարելի ժխտել բայց պէտք չէ ուրանալ նաև որ
այդ Թաթարագէմ պատրիարքը, հեռու հայ ցաւին
Թարգմանը և ուժգին արձագանքը ըլլալէ, միակ մը-
տահոգութիւն մը ունեցած է, պալատին հետ հաշտ և
հաճելի մնալ և այսպէս, որքան հնար է, շատ մաշե-
ցնել պատրիարքներու գահը: Սուլթանը գտած էր իր
մարդը, և Օրմանեանն ալ գտած էր ժամանակը:

„Ձւարհանան, ով աբայ, աշխարհս անցաւոր է...“

Օրմանեանի համար փրկչանոցներէն և Պօլսէն դուրս
աշխարհ չը կայ, իր սիրելի հօտն է Պօլսոյ հայու-
թիւնը, որոնց քարոզ ու ճոճուան դամբանականներ
խօսելէն գլուխը ուռեցաւ: Բնական է այդպիսի բթա-
ցած գլխով ազգի մը ճակատագիրը չէր կարելի վարել:
Հայրիկի մահը աւելի կը շեշտէ պարապութիւնը և
Թեթևութիւնը Օրմանեանի պատրիարքութեան: Այն
անսահման և համազորդ համակրութեան ալիքները
որ կը բարձրանան աշխարհի չորս ծայրերէն Հայոց
ժողովրդական կաթողիկոսի դագաղին շուրջը, մտածել
կուտան Պօլսոյ պատրիարքին, որ կզգայ թէ բաւական
չէ Փրօփականդաի Ասուածաբանական խրթին չէու-
թիւնները կլլած ըլլալ և երկնային բարոյականի փա-
խտի ուղիները ճանչնալ, պէտք է, իբրև հանրային
գործիչ, վայելել որոշ և պատուաբեր ժողովրդականու-
թիւն, սիրել ու սիրելի ժողովրդէն: Օրմանեանի անու-
նը արդէն անջնջելի կերպով բանդակած է անպիտան
եկեղեցականներու շարքին մէջ: Եթէ օր մը մահը գայ
հնձէ անոր հաստաբուն մարմինը, Երկրի օգոստափառ
Քէլ Իպիշը միայն, իր սովորական խեղկատակի լրբու-
թիւնովը պիտի ըսէ, „ստորգ փաթըր իտի“:

Ի՞նչ կարող է ընել Պատրիարքը՝ ատկէ աւելի չը
կրնար ընել, կառարկեն: Ճիշտ է, երբ այսպիսի դժ-
բախտ վիճակի մը մէջ, ուր ժողովուրդը կը տապալի,
և պատրիարք մը չը կրնար իր ազգի ցաւերուն օգ-
տակար ըլլալ, փորձիկ ինքնասիրութիւն մը կը բաւէ
որ հրաժարի և ոչ թէ ցոյցի համար կուռքի պէս
մնայունսյալ և ծթուի գահի մը վրայ, անպէտ և անօգ-

տակար: Այ մէկ ժամանակ այդ մարմնապաշտ մարդը
գաւառի հայ ժողովրդին ցաւերուն լրջօրէն չէ վերա-
բերած, ոչ ալ կրցաւ սրտագին ճիգ մընել, սովին և
գաղթականութեան առաջը առնելու համար, և ոչ
զոհարեր կամքը ունեցաւ բողոք բառնալու փախսա-
կան հայերու կալածներու գրաւման դէմ, բացարձա-
կապէս և դաժանօրէն դաւաճանեց հայ ժողովրդին,
որուն արիւնոտ ոսկիներով կը պարարի և կաշխարհա-
կանանայ: Ապրիլ Համիդ, որուն չարագործութիւնները
դէպի հայ ազգը, երթալով ամենաւայրագ կերպարանք
կառնեն, սկսած է ձեռք զարնել ազգապատկան կալ-
ւածներուն, այն ալ Օրմանեանի օրով որ պատրիարք-
ներու ամենէն „սիրելին“ և քաղաքավարին համար-
ւած է մ ա պ է յ ն ի առջև:

Օրմանեան պատրիարքի գործունէութիւնը ահարկու
և հեգնող ցուցամոլութիւն մըն է, ապրիլ և փառա-
ւորելի բեմբասաց հռետորութիւններով: Իր բոլոր
հոգն ու ժամանցն է աչքապուկ դարձածքներով
ամբոխը շլացնել—ակօռայի մարդը—թէ ինչպէս կա-
րելի է „սկզբնական մեղքը“ կամ „դուք զկա-
յսերն կայսեր...“ բնաբան ընտրելով ցոյց տալ իր
մտքի նուրբ խաղերը... „աղւոր դերասան“ մըն է մեր
պատրիարքը պիտի ըսէին Պօլսոյ հայրսուրբերը և
սրբազանները: Երբ կաթողիկոսի հոգեհանգստին առ-
թիւ խօսած քարոզին մէջ, կը յայտնէ որ Խրիմեանը
„աւելի սրտի քան թէ դիւանագիտութեան տէր էր“,
արդեօք մտաբերեց Օրմանեան թէ իր... „անսիրտ“ ազ-
գասիրութիւնը ինչ պտուղ տուաւ մեզի, և ո՞ր պա-
հած է իր „դիւանագիտութիւնը“ որուն անուղղակի
կերպով գովեստը կը փորձէ ընել: Ո՞րն է այդ դիւա-
նագիտութիւնը, ա՞յն որ արհամարոտ անպատկառ պա-
տասխաններ կստանայ թիւրք նախարարներէն, թէ
ա՞յն որ այսքան տարիներ կրցաւ օրօրել հայ ժողովրդի
համբերութիւնը և մնաց պատրիարք հարստութիւն
դիզելով:

Այդ մարդու անզգամ և կեղծ պաշտօնավարութեան
մէջ չկայ դրական և համակրելի գիծ մը որուն վրայ
պահ մը դադար առնէ մեր ներողամտութիւնը և ակ-
նարկը: այդ գործունէութիւնը ահաւոր պատրանք
մըն է, որ ոչ մէկ հզօր գիտակցութիւն և սրտաշարժ զո-
հարերութիւն ցոյց չը տուաւ առնական քայլեր առնե-
լու, իբր տանջած ժողովրդի մը ներկայացուցիչ ընդ-
հակառակը, անպատկառ ծիծաղով մը իր դիակը նետեց
նորէն գահին վրայ, նոյնիսկ մայր եկեղեցիի մէջ
սպանութեան փորձէն յետոյ, առանց նոյնիսկ չնչին
պատուոյ զգացում մը գնելու իր վարմունքին մէջ:

Եթէ Օրմանեան ճանճի չափ—ոչ աւելի—սիրտ ու-
նենար, սուլթանի երեսին կը շարտէր կլօք մը թուրք
ըսելով, „իբրբ, մինչև երբ այդ ստախօսութիւնը, մինչև
ե՞րբ այդ արիւնի ծարաւը, մինչև ե՞րբ այդ շնտկան
ծիծաղը այդքան թշուառութեան, լաց ու կոծին առջև...“
մինչև ե՞րբ...“ և աղաբողոնը շալկելով կը հետանար
այն գահէն, որուն այնքան ամուր կառչած կերելի:

Օրմանեան զուրկ է կեանքի զսպանակէն—սրտէն:
հայ ժողովուրդը զգացած էր այդ էական պակասը ի՞նչ
պատրիարքին մէջ, և չէր խաբւած, աղոր համար էր
որ իր անդարձ վճիռը տուաւ խոշոր Օրմանեանի,
Մանէ, Թէկեղ, փարէս:

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Վ Ի Ճ Ա Կ Ը

Պատրիարքարան Հայոց
№ 1203.

Կ. Պոլիս, 12 մայիս 1907 թ.

Հոգեշնորհ Տ. Ստեփան Վրդ. Աղազատեան
Վամահայր Լիմ և Կտուց Ամապատաց
ի ՎԱՆ

Մարտ 12 թւականաւ և 294 համարաւ Չեր ուղ-
ղած գրութենէն տեղեկանալով որ թեմիդ ժողովը-
դեան յետեալ տուրքերուն համար ոչխարներ ի վա-
ճառ կը հանւին և վճարման համար խնդրած պա-
մանաժամը կըզլացուի, որով կարօտ ու չքաւոր գիւղա-
ցիք մեծապէս կը նեղւին, հարկ դատեցինք իրաց վի-
ճակը յատակ թագրիրով մը պարզել ներքին գործոց
նախարարութեան և արդար ու օրինաւոր տնօրինու-
թիւն խնդրել և կը յուսանք որ նկատողութեան առ-
նակով ժողովրդեան ցաւալի վիճակը, կը տուին պէտք
եղած հրամաններն բարձրելու համար եղած խստու-
թիւններու և շնորհելու փափագւած պայմանաժամը:

Մնամ աղօթարար պատրիարք Կ. Պոլսոյ
ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՍ

Պատրիարքարան Հայոց
№ 1737.

Կ. Պոլիս, 24 օգոս. 1907 թ.

Հոգեշնորհ Տ. Ստեփան Վրդ. Աղազատեան
Վամահայր Լիմ և Կտուց Ամապատաց
ի ՎԱՆ

Ստացանք յուլիս 31 թւականաւ Չեր ուղղած գի-
րը և տեղեկանալով որ Կտուց անապատի միաբանու-
թենէն երկու վարդապետ ու վեց աշխարհական ազ-
գայինք տակաւին կը մնան ի բանտի, արժան դատե-
ցինք թագրիր մատուցանել արդարութեան գործոց նա-
խարարութեան և անոնց ազատ արձակելը խնդրել:
Վը յուսանք որ մեր այս գիմուսն փափաքած ար-
դիւնքը կունենայ ու խեղճ բանտարկեալք կը գտնեն
իրենց ազատութիւնը շնորհիւ կայս. կառավարութեան
արդարասիրութեան:

Մնամ աղօթարար պատրիարք Կ. Պոլսոյ
ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՍ

Արդարութեան և կրօնի նախարարութեան կողմէ
հայոց պատրիարքութեան՝ ի պատասխան գրւած 11
օգոստ. 1923 թիւ 44 համարաւ հրամանագրի պատ-
ճէնն է հետեւեալը:

Վանայ կուսակալութեան պատկանող գիւղերէն 17
տարւան յետեալ տրոց գումարը գաղթող, մեռած,
որը և կարօտելոց բաժիններն ըլլալով, այժմ աղքատ
ժողովրդէն խստիւ գանձման ձեռնարկելը և մասնա-
ւորապէս անցեալ մարտին ալիւր գիւղէն 60 հատ յղի
ոչխարները կուսակալութեան կեդրոնը 10 լիթայի
ծախած և գումարը յիշեալ տրոց (պէգետա) հաշւոյն
անցւած ըլլալու մասին իրենց, պատրիարքարանէն ներ-
քին գործոց բարձր նախարարութեան տրւած յիշա-

տակագրի առթիւ, վերոյիշեալ կուսակալութեան հետ
տեղի ունեցած բանակցութեան, ի պատասխանի առ-
նակ գրութեան մէջ յետեալ տրոց գանձումը կա-
տարւած է առաջին անգամ թէ կեդրոնի և թէ
շրջակայ գաւառներու մէջ կազմւած յանձնաժողովնե-
րու միջոցաւ քննել և զտել յետոյ և գաղթա-
կանաց, մեռնողներու և աղքատաց վերաբերող ապա-
ռիկները յատուկ հրահանգի տրամագրութեան հա-
մաձայն գործողութիւն կատարելով արձանագրութիւն-
ներ զեղչւած են:

Գալով խիստ վարելու մասին, պարտքերնին վճարե-
լու զլացողները բանտարկութեան նման գործողութիւն-
ներ կատարւած ըլլալը ըսելով, այդպիսի պարագայի
մը տեղի ունենալը, վերոյիշեալ յիշատակագրի մէջ
յիշած չըլլալով, պահանջած մնացող տուրքերը
պատկանեալ շրջանակէն խիստ գործողութիւն ըլլալու
մասին տեղի ունեցած բողոքը իրաւացի չէր, և Ալիւր
գիւղէն 60 հատ յղի ոչխար առնւելով Վա-
նի մէջ ծախւած ըլլալը սուտ է:

Կանոնագրի մէջ յղի ոչխար ծախե-
լը արգիւծած ըլլալու նկատմամբ ծանօթութիւն չլի-
նելով, իր պարտք վճարել չուզողի՝ պարտքին համար
հարկահաւաքներու կողմէ կուսակալութեան կեդրոնը
փոխարեւած ոչխարներ աճուրդի հանելով և ծախելով
աճուրդագինը ծախելիք ապրանքի իսկական օրւան
ընթացիկ գնին համաձայն է և 60 զրչէն պակաս
արժէքով ոչխար ծախելը իմացած չէ, այդ մասին
տեղէն պատրիարքարանին գրւած տեղեկութիւնները
բարեացակամութեան հակառակ սուտերէ բաղկացած
ըլլալը իմաց տրւած է մեզի:

Պատրիարքարանի կողմէ այսպիսի անհիմն բացա-
տրուութեանց և բողոքներու պակաս կանխել աւելի պե-
տական տուրքեր ժամանակին վճարելուն համար պէտք
եղածներու ազդեցիկ խրատներ տալը յարմար ըլլալով
ձեր մեծութեան հաղորդելու համար վերոյիշեալ նա-
խարարութենէն հրամանագրով յայտնւած է, ուստի
պէտք եղած գործողութիւնը կատարելու մասին ձեր
մեծութեան գրւեցաւ այս պաշտօնագիրը:

Պատրիարքարան Հայոց
№ 1763.

Կ. Պոլիս, 24 օգոս. 1907 թ.

Գերաշնորհ Տ. Ներսէս Ծ. Վրդ. Խապայեան
Առաջնորդական տեղակալ
ՎԱՆԱՅ

Լիմ և Կտուց անապատաց վանհայր Տ. Ստեփան
Վրդ. Աղազատեան մարտ 12 թւականաւ և 294 հա-
մարաւ Վանէն ուղղած իր մէկ յայտագրով գան-
գատ բարձած ըլլալով որ ժողովրդեան յետեալ
տուրքերուն փոխարէն ոչխարներ ի վաճառ կը հանւին,
աժանագին, որոնք ժողովրդին ապրուստի միջոցն են
աժանագին վճարման համար խնդրած պայմանա-
ռ և կը զլացուի վճարման համար խնդրած պայմանա-
ժամը, ու այս պատճառով խեղճ գիւղացին մեծապէս
կը տառապի, հարկ դատեր էինք իրաց վիճակը
կը տառապի, հարկ դատեր էինք իրաց վիճակը
կը պարզել թագրիրով մը Բ. Դրան ու արդար ու օրի-
նաւոր տնօրինութիւն խնդրել
Այս անգամ արդարութեան գործոց բարձր. նա-

խարան պատասխանագրով մը կը հաղորդէ մեզ այդ մասին գաւառիդ կուսակալութեան հետ կատարած բանակցութեան արդիւնքը, որով կը հերքէին տեղի ունեցած բողոքներն իբր ճշմարտութեան հակառակ:

Ներքին հաղորդելով ձեզ վերոյիշեալ պատասխանագրոյն պատճէնը, կը յանձնարարեմք փութով հաղորդել մեզ անոր պարունակութեան մասին կարեւոր լուսաբանութիւններ:

Աղօթարար պատիւով Կ. Պօլսոյ
ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ, ՈՈՅ. 20

Մեծ աշխատութիւնով յաջողեցաւ միացնել տեղիս թիւրքերը, քիւրդերը և քրիստոնեաները: Առաջին փորձը կատարեցաւ ամսիս 16ին (ն. տ.) շաբաթ օրը, կէսօրէն վերջը, թրքական ժամը 9¹/₂-ին: Քաղաքի բոլոր մահմադական էջրէֆները (պատուաւոր դասակարգը), աղաներ, պէկեր, հօճաներ, իւլէմաներ, մի. ֆթի և այլն. շրջապատած բաղաքին «փէխասներէն» (անվարտիները), յարձակեցան վալիին, Աթա պէյի, տան վրայ, որ ամիսներէ ի վեր հիւանդ պառկած, ոչ կը հրաժարի ոչ ալ գործի կը նայի: Պահանջեցին որ վալին անկողնէն ելլէ և հեռագրատուն երթայ իրենց հետ միասին, երկրին անկարգ, անապահով ու անիշխանական վիճակի մասին, համարիչներու երեսէն, հաղորդեն սուլթանին, ապա թէ ոչ կսպառնան զինքը սպաննել: Վալին կողբոսէ, կը պաղտաի որ չսպաննեն զինքը, և իր անձնական կնիքը յանձնելով մի. ֆթի Սուրհի խօճային, այս վերջինը իրեն պաշտօնական փոխանորդ կը նշանակէ: Սակայն էջրէֆները վալիին ծածկագիրը կը գտնեն և բազմութեան առջևը ինկած՝ առօք փառօք հեռագրատուն կերթան և անկէ պաշտօնեաները վանդելով հեռագրական թելերը ձեռք կառնեն, և կսկսին խառնիխուռն և անկապ լեզուով ու ոճով հեռագիրներ տալ սուլթանին, նախարարներուն և զանազան կողմեր, նկարագրելով երկրի անկարգ պարան վիճակը և մանաւանդ համարիչներու հարստութիւնները ու շարիքները: Մինչև օրս 15 հեռագիր տրուած են, մօտ 200 ոսկիի արժէքով: Եւրդըըը թահսին և Սերասքէր փաշաներով ցարգ չէ կրցած ամբօխին խօսք հասկցնել և հեռագրատունէն հեռացնել:

Ամբօխը կը պահանջէ Իպրահիմ փաշայի պաշտօնանկութիւնը և քսորը, եթէ իշխանութիւնը չհամակերպի իրենց, կսպառնան գրաւել երկրագործական պանքան, կառավարութեան գանձարանը, զինարանը:

Հնորհաւորութեան արժանի կէտը այն է որ իսլամները շատ բարեկամական աչքով կը նային քրիստոնէից վրայ: «Փէխասները» կը պաշտպանեն շուկան յարձակումէ և անկարգութենէ. միայն շաբաթ օր էր որ շուկան գոցեցաւ մօտ 2¹/₂ ժամի չափ: Տերական իշխանութիւնները լուռուռնջ և ահաբեկ, սպասողական դիրքի մէջ են: Քաշած 15 հեռագիրներուն երկու կարեւորները ստորագրած են նաև բոլոր քրիստոնեայ հասարակութեանց կրօնական պետերը, միութիւնը չխանգարելու համար:

ՍԻՆՈՒԱ, ՈՈՅ. 4

Հացի սղանալու պատճառով Հալէպի ժողովուրդը, ինչպէս թիւրքերի ուրիշ շատ մը բաղաքներու մէջ, ուրիշ ելած վաճառատունները և ցորենի ամպարները թաւանի տուած է. մանաւորապէս հայ տարրը ահուգողի մէջ է. քիչ բացառութիւնով շուկայի բոլոր խանութները փակուած են: Կառավարութիւնը անզօր է երկիրը խաղաղացնել: Շամի բանակէն նոր զօրքեր պահանջուած են, երկուստեք բազմաթիւ վիրաւորներ կան: Կինները ևս մասնակցած են ամբողջ թաւանին: Նախապէս փոթորիկը սկսելէ առաջ չորս հարիւրէ աւելի կիններ խուժը-խուժը կը դիմեն Հէմիդիէ (Հալէպի մէկ թաղը) ուր պաշարելով վալի փաշային քօնաղը, կրկան քարկոծել և տան բոլոր լուսամուտները կը փըշրեն: Միևնոյն ատեն տղամարդիկ յարձակում կը գործեն երկաթուղիի կայարանի վրայ, ուր վահճներու մէջ զետեղուած դուրս դրկելիք մեծաքանակ ցորենի և այլ սպարանքներու հակերը դաշոյններով կը պատուտն և ցորենները դուրս կը թափեն և կսկսեն կրել:

Հացի գինը երթալով կը բարձրանայ. լիգր մը հացը կը ծախուի հիմա 11 դահեկանի, ալիւրի լիգրը ամենէն աժանը 4¹/₂ է, իսկ ցորենին զամբիւղը կը ծախուի 150—160 դրը: Դուրսէն վաճառականներուն հըրահանգ կայ, որ մինչև 200-ի բարձրացնեն: Ժողովուրդը խեղճ է և անօթի: Թաւանը միակ փրկութիւնն է իր սովամահ էութիւնը պահելու համար, այսպիսի անկարգ, անօրէն երկրի մը մէջ, որ կը կառավարուի աւազակներու ձեռքով:

Երկրին անտեսական այս ահարկու տագնապը շատ մը տեղերու մէջ հետեւանքները ցոյց կուտայ արգէն Ալքատիկ բաղաքներու մէջ մանաւանդ շատ աւելի ծանր է կացութիւնը: Երկրի ժողովուրդը հիմա ամէն բան մոռցած հացի համար կը մտտայ: Շահ չը կայ, հաց չը կայ:

ՆՈՅ. 27

Տիգրանակերտի շարժումը իր նպատակէն շեղեցաւ հէնց առաջին բայլէն և սկզբնաւորութեանը մէջ Ռոյովհետև նպատակ կար ընդհանուր շարժում առաջ բերել ամենօրեայ հարստահարութիւններու և կեղեքումներու ինչպէս նաև կառավարական զեղծումներու դէմ: Սակայն շարժումը սկսելու նախաբայլին մէջ, թիւրք ազատականները երբ տեսան որ էջրէֆներն ու մեծամեծները կը վախնան անմիջական խոշոր բայլ մը առնելէ, խիստ ճարպիկութեամբ խնդիրը նետեցին, համարիչ լիվա Իպրահիմ փաշայի վրայ, որուն հետեւող քիւրդ աշիրէթները ալանթալան ըրած էին էջրէֆներու և մեծամեծաց սեփականութիւնն եղող կարգ մը գիւղերը: Յաջողութիւնը անտարակուսելի եղաւ:

Առիթէն օգուտ քաղելով մզկիթներու և համրային վայրերու մէջ, յատուկէն քարոզներ և բանախօսութիւններ եղան սապէս, «թէ պէտք է սիրել քրիստոնեաները իբրև եղբայրներ և հայրենակիցներ, միևնոյն իրաւունքներու համահասար ընկերներ սեպելով պէտք է անոնց հետ ներդաշնակ և միաբան գործել» և այլն ջերմ գովասանքներ ևս եղան հայոց մասին, ըսելով «անոնք խելացի և գործնական մարդիկներ են»:

15 տարի առաջ անոնք զգացին և հեռատեսեցին երկրին կործանումը, իշխանութեան զեղծումի և անհաւասարութեան վնասակար սկզբունքին երեսէն, ուստի բողոքեցին, բարեկարգութիւն ուզեցին երկրին համար: Բայց մենք մոլեռանդութիւնով կուրցած չը հասկցանք և կոյր գործիքը եղանք անմարդասէր իշխանութեան ձեռքը: Ցաւալի բարբարոսութիւնով մը 12 տարի առաջ ընդհանուր ջարդ մը տւինք անոնց որոնք մեր բարերարներն ու երկրի բարեկարգիչներն ըլլալ կըղձային ազնիւ սրտով ու խորհրդով: Մենք ուշ, շատ ուշ մեր գրացիներու, հաւատարիմ բարեկամներու հետ աւրելէ, անոնց մարդասպաններն ըլլալէ յետոյ, արթնցանք: Սակայն մարդ իր սխալները տեսնելով երբ ուղղելու ըլլայ առաքինութեան հաւասար գործ մընէ, Հայերուն և բոլոր քրիստոնէից առաքինութիւնը յայտնի է, եթէ մենք մեր ձեռքերը երկարենք՝ անոնց գիրկն ու սիրտը բաց է ներողամտութենով մեզ ընդունելու և մեզի հետ միանալու: Այս և ասոր նրման պերճախօս ճառեր ոչ նազ իրենց խաղաղարար արգիւնքը ունեցան:

Պէտք է ըսել թէ քրիստոնեաները, մասնաւորաբար մեր առաջնորդը Էզեկիէլ վարդապետ Արշակունին, միութեան խնդրին առթիւ շատ դժարութիւններ հանց: Վերջապէս ծայրագոյն ջանքերով և մինչև իսկ սպառնալիքով, կարելի եղաւ, համոզել և իրրև առաջնորդ հայոց իր կնիքը դնել տալ սուլթանին ուղղած երկու ամենակարևոր հեռագիրներուն տակ, ուր կը պարզուի երկրի անելանելի դրութիւնը հարստահարութիւնները, աւերակերումը, ժողովրդին աղքատութիւնը պաշտօնէից զեղծումները, որոնք անհասկալի ըրած են խաղաղ և աշխատասէր ժողովրդի կեանքը:

Սոյն անիշխանական վիճակը լման 11 օր տեւեց, որ ատեն հեռագրական ամէն յարաբերութիւն խզւած էր և կառավարութիւնն ալ գործելէ դադարած: Եթեքը իր մէջէն ընտրեց մարդիկ որոնք պէտք եղածին պէս հեռագրեցին Երզրէ: Հիւպատոսներու հեռագիրները մերժելու անխոհեմութիւնը չը գործեցին:

Երկրորդ պալատը ամբողջին սպառնալիքներուն տակ միայն քիչ զիջաւ: Երէկ թրքական ժամը 9 1/2-ին, ներք. գործոց նախարարապետ Մէմուտ Հ փաշան հեռագրով կը բացատրէր թէ վեհ. սուլթանի փափաքն է որ կարգ կանոնը վերահաստատուի և ապահովութիւնը տիրէ, կը յայտարարէր նաև վալիին պաշտօնանութիւնը և Մուսուլի վալի Մուստաֆա պէյի (սուլթանի բ. քարտուղար արաբ իզգէթ փաշայի եղբոր), Տիգրանակերտի վալի նշանակւած ըլլալը: Կաւելցիներ թէ, Խարահիմ փաշան առժամապէս Հալէպ պիտի երթայ և հոն սպասէ մինչև որ Պոլսէն ճամբայ ելլելիք երկու փաշաներ և 4 երևելիներ ալ Սիւրիոյ Համաբաղաքէն հոս հասնելով եղած բաները քննեն և եթէ հաստատուի որ Խարահիմ փաշան յանցապարտ է պիտի պքորուի և այլն:

Իզգէթ փաշայի եղբոր հոս գալը իբր վալի, կանխապէս բայլ մըն է, հաշտութիւն հաստատելու Խարահիմ փաշայի և տեղիս էֆէնդիներու միջև: Թերևս այդ բանը յաջողի, սակայն ակներև է որ բուժիչ կարգադրութիւն մը չէ:

Չարկը արդէն տրւած է և թիւրք ժողովրդին տը-

րամագրութիւնը, դոնէ երևոյթէն, բողոքովին փոխւած կերևայ: Այս վերջի շարժումը աւելի բան ուէ գրաւոր փրօհականոց ցնցեց ժողովուրդը որ աւելի յեզափոխական փորձառութիւն և համ ստացաւ: Տէրութեան և իր ժողովուրդին մէջ անդունդը զգալիօրէն կը լայննայ: Ազգութիւններու մէջ սերտ միութեան մասին, թիւրքերու կողմէ ջանքեր չեն խնայուիր:

Երտուածը հանդարտած և կեանքը նորմալ վիճակ մը ստացած է: Ամբօրը երէկ սկսաւ ցրել և իր առօրեայ գործերով պարապել... Կինչև ցնոր տնօրինութիւն:

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ.—Ճիշդ այն պահուն երբ Պարսկաստանը նոր շունչով ոգևոր, ազատական ըժեմի մը հիմերը կը ձգէր, հին կարգուսարքերը յեղաշրջելով, Անգլիա և Ռուսիա իրենց «սահական թիւրիմացութիւններուն» վերջ մը դնելու համար կը պայմանագրուէին—կամ կը դաւադրէին—իրանը բաժնել ազդեցութեան կամ տնտեսական շրջանակներու: Ռուսիա կը թաթէր իրանի հիւսիսային և մեծագոյն մասը, Անգլիա հարաւային ծովեզերեայ մասը, «թեթեւ հող մը», ինչպէս արհամարհով կըսեն անգլիական թերթերը, որով կը պահէ Պարսից ծոցի գերակշռութիւնը և Պաղատտի երկաթուղիի բանալին:

Պարսիկները իրենց համակրելի ժէստին մէջ, որով դարերու ստրկութիւնը դէն շարքեցին, արտում և վհատ նախազգացում մը ունին, որ Իրանի նորածին ազատ շարժումը մի գուցէ արիւնը մէջը մեռնի, զի ուսական էնդրիկները և դիտումները բաց գաղտնիք մըն են իրենց համար, և այդ դաշնագրութիւնը կը սահմակեցնէ զիրենք, երբ կը տեսնեն որ «կէտը» և «փիղը» իրենց կոնակին վրայ կը հաշտուին:

Մէճիսը և պարսիկ մամուլը բուռն կերպով կը բողոքեցին այդ դաշնագրին դէմ, որ «համազօր կը նկատեն երկրի բաժանման և ձեռնադրութիւն մը Պարսկաստանի անկախութեան դէմ»... Ղաւ է, կըսէ Հապլումէթին թերթը, մեռնիք քան թէ հանգիստ ապրինք ուս և անգլիական հովանաւորութեան ներքև. հովանաւորութենէն յետոյ պիտի գայ կեանքը և կը կողմէ գրաւումը: Այն ատեն մեր մզկիթները ժամեկողմէ գրաւումը: Այն ատեն մեր մզկիթները վատահամբաւ տուններու, մեր աղօթատեղիները գինեւաններու և գուրանին պիտի յաջորդեն Հնգամատեանը և Աւետարանը:

Գիտակցութիւնը որ կը շեշտուի Թէհրանի որոշ խաւերու մէջ, շերտ չէ դեռ անցեալի սուերէն: Հապլումէթինի ոգին արժանի է համակրանքի, երբ իր լեզի հացը կը նախընտրէ օտարին լուծէն, հոս ազգային և մարդկային արժանապատուութեն է որ կը խօսի, բայց գործին մէջ մոլեռանդութիւնը խառնել արևեստականութեն հայրենասիրական շարժում մը ստեղծելու համար, առաջդիմութեան անիւր ետ մղել ըսել է, և թելագրել նորագատ ժողովրդին պատաստ մտնել միւլթիսիսներու, թեւարկութեան տակ ուրկէ հազիւ ազատագրւած էր:

Իրանի միաբը հնուց ի վեր է որ յղացաւ աշխարհի պատմութիւնը, իբր բնաշրջումներու շարք մը, կամ հազարամեակը—հեզարը—գէպի բարութեան, արդարութեան թագաւորութիւնը, պատրաստելու համար Ոսկեղէն դարը, ինչպէս կրտսէ Բրնան, երբ երկիրը պիտի գաշտանայ, մէկ լեզու, մէկ օրէնք, մէկ կառավարութիւն պիտի ըլլայ: Այո, Իրանը պէտք է վերստին բարոյական արմատական յեղափոխութիւնով մը, այդ համարագրկային ոգով չափել իր պատմական ուղին, պէտք է պարսիկ ժողովուրդը խմորել առողջ և սպորոզ ու կենսատու սկզբունքներով սրտի և մտքի մեծ հասուններով, կենդանացնելու համար իր «գաշտի նախամիջանկերը, յուսահատութեան գաշտերը—աշխարհագրական և մատարական, ուր խաւարը և բռնութիւնը կը թագաւորեն, որպէսզի Իրանը ատրուշան մըլլայ Ասիոյ սարահարթին վրայ:

Սահմանագրութիւնը հաստատուեցաւ, ժողովուրդը խնդրալուծութիւնով գիմաւորեց ազատական ընթիւմը. «շէհաներու» և ազգային հերոսի կարգը գասեց Աբբաս Ազան՝ որ սպանելով Աթապէկ ազամը, իրր թշնամի «մէշրութային»—սահմանագրութեան, անձնապան եղաւ, և անոր գերեզմանը Իրանի ամենագեղեցիկ ծագիկներով ծածկեց: Այդ մեծ անձնախրութիւնը ազատութեան գաղափարին համար, պատկառելի ըրուֆէրային, որը կառավարութիւնը չհամարձակիր գըլխատել այլևս: Անոր մահուան «քառսունքին» (էրպային), երբ հազարաւորներ գացին գերեզման անոր յիշատակը յարգելու, ազատամիտ պարսիկ մը ճառարտեց, «ո՛վ Իրանի զաւակներ, ըսաւ, դուք եկաք հոս ողբալու ազգային հերոսը կամ հռչակելու անոր մեծագործութիւնը: Այս վեհ հոգին այժմ մեր քով, երկրի վրայ չէ, բայց մեզի կը խօսի ան, թէ ինչպէս պէտք է ազատել բռնակալներէն: Անոր գերեզմանը կաղերսէ ձեզի անոր օրինակին հետևելու: Ամէն երիտասարդ ձեռն պէտք է դէն շարժէ, միևնոյն ճամբուն վրայէն, ամէն բան որ խոչընդոտ է մեր ազգային ազատութեան և յառաջագիւծութեան»:

Մէծիխը իր կողմէն, կրցաւ Իրանի ժողովրդին մէջ գանել բաւական լուսամիտ ուժ, կարել անցնելու ամեն հոգեւոր ու մարմնաւոր խոչընդոտներ, և մղել Իրանը քաղաքակիրթ ազգերու մակարդակին վրայ:

Սահմանափակելով Շահի իշխանութիւնը, անոր յատկացուց տարեկան թօշակ 500,000 թուման (2,500,000 Քր), և երկրին համար օրինական պիւղձէ մը մշակեց ուրկէ գրեթէ գուրկ եղած է Իրանի շոյլ և անհաշիւ կառավարութիւնը, վախնալով որ իր... գանձին «պէրէքէթը» կերթայ: Երկու հազար հոգիի թօշակը կըտրեց և ասկէց մօտ 20 միլիօն Քրանքի իննայորդութիւն մ'ըրու հանրային գանձին:

Սակայն երկիրը խաղաղած չէ, անկարգութիւնները և անիշխանական դրութիւնը և խուլ գաւազութիւնը Սահմանագրութեան դէմ կը շարունակին. յեղափոխականները, որոնք արթուն կը հսկեն իրենց մանուկ Սահմանագրութեան վրայ, կը մեղադրեն Շահը իբր մեղսակից, որ կը ջանայ տապալել և անվարկել Մէծիխի հեղինակութիւնը և վերահաստատել: Հին ապերասան ընթիւմը: Ժողովրդին մէկ մասը կը պահանջէ գահակէց ընել Շահը «թայմը» կը հարգուէ որ, Ամ-

Շահէլ Մուլք իշխանը խօսելով աքքայական մզկիթին մէջ ըսած է, «ո՛վ Քէհրաւնի ժողովուրդ, ներկայ դժբախտութեանց պատճառը ան է որ բեզ կը կառավարէ Մուլայի Ալի Շահը: Եթէ կուզես երջանիկ հայրենիքի մը մէջ ապրել վար առ այս ինքնակալը և ուրիշ մը դիր տեղը»։ Իշխանը յայտնեց նաև որ օրէ օր ուսսական ինդրիկները կը մեծնան մայրաքաղաքին և արքունիքին մէջ:

Ուրեմն Պարսկաստանի դրութիւնը ոչ միայն չէ պարզած, այլ աւելի կը կնճուի բուսական երկիւղով որ Գամակլէսի սուրին պէս կախած է երկրին վրայ: Մէծիխը ոտքին տակ հող չունի, իր զօրով ուժը շատ ցիրցան է, յեղափոխական գիտակցութիւնը ինչքան ալ անկեղծ, և անձնէր ըլլայ, անգոր է լուրջ բարդութիւններու դիմագրուել, երբ իր կառավարութիւնը դաւաճանելով՝ արտաքին միջամտութեան մը վրայ կ'ընդունի թուրքերը որոնք սահմանագրի կատակարարը կը խաղան, չեն ուզեր դուրս ելլել իրենց գրաւած հողէն, պարսկական գիւրդիստանէն, ուր իրենց միացած կարգ մը ցեղապետեր ամբողջ գեղերը թաւանի կուտան և արդէն մօտ են Զօլա գետի սահմաններուն և կը սպառնան Սալմաստին: Թիւրքական այդ արշաւանքը, որուն Ռուսիա և Անգլիա կէսբերան դիտորդութիւններ միայն կընեն, հող կը պատրաստէ ապագայ միջազգային բարդութիւններու, պատրակ ծառայելու մասնաւորապէս Ռուսիոյ ձեռքին, որուն քաղաքական յետին մտքերը օրէօր բացայայտիկ կըլլան մասնաւորապէս դէպի թոյլ Պարսկաստանը ուր իր պոլիպօսի թաթերը երկնցուցած է ամէն կողմ և ընդհանրապէս մօտարւելեան երկիրները: Միացեալ նահանգները, Ռւսիոյ մէջ իրենց միսիօնարական շահերը նկատի ունենալով, Պօլսոյ գետաբանին Լայշմանի բերնով իրենց ձայնը լսելի ըրած են, որ Ռւսիան պէտք է դուրս մնայ թիւրքական արշաւանքէն: Թիւրքիան երդում պատու եղած է Ռւսիոյ չը մօտենալ թէ ինք, ո՛վ հեպնութիւն, դէն պիտի չանցնի, կէս դարէ ի վեր դաշնագրով ճանչւած սահմանաբաժնէն որուն վրայ Պարսկաստանը անիրաւօրէն... նստած էր:

Մէծիխը յաւագոյն սկզբունքները կը վիճաբանի և կը մշակէ իր երկրի բարօրութեան և անդորրութեան համար, որուն ետև կանգնած է յեղափոխական տեւորը, միւս կողմէ յետադիմական խուլ ուժերը սկսած են գլուխ բարձրացնել և երկրի վիճակին անկերպարանութիւնը յաւերժացնել:

Պարսկաստանէն հասած վերջին լուրերը շատ տագնապալից են, արդէն արիւնի և յեղափոխութեան հոս սկսած է գալ: Շահը, պետական հարւածով մը ուզեր է լուծել Մէծիխը, բանտարկել նախաբարները, քթորով ազատականներու պարագլուխները և սահմանագրութիւնը ունչացնելով վերահաստատել Տին ընթիւմը իր բոլոր կամայականութիւններով և զեղծուեցնելով, թէև հաստարմութեան երդումը կերած էր: Ահաքիւ տաքնուվրայութիւն: Քէհրաւնի մէջ Ազատականները և յետադիմականները (միլլէթի և դէվլէթի) իրարու գնդակ կը նետեն մէկը սահմանագրութիւնը պաշտպանելու համար, միւսը Շահի և յետադէմ խանութու և պաշտօնեաներու փտած և ապական ընթիւմը: Մօլլանքերը որոնք սկիզբէն ներկայ շարժման «փէշէնկները» եղան, և ազմկալից ցոլ-

ցերով «պաստ» մտան մզկիթները տեսնելով կղերական ազգեցուծեան տգուռնիլը, սահմանադրական բեժիմին մէջ, փօշլման եղած են և կուզեն ետ հրել յառաջագիմական հոսանքը, բայց իզուր:

«Թայմզ» օրը օրին զեկ պահելով Թէհրանի անցուդարձի մասին, ցոյց կուտայ որ Իրանի մայրաքաղաքին մէջ դուռնիները շատ լուրջ է և իր թղթակիցը շատ լուստես չէ: Շահը ձերբակալել տւեր ազատամիտ նախարարութեան երեք անդամները: շուկան փակած, պալատը, դեսպանատունները պահպանութեան տակ են: Մայրաքաղաքին մէջ յուզումը և գրգռումը անկարագրելի է: Մէճլիսը գրաւոր բացատրութիւն պահանջեց Շահէն իր անսահմանադրական ընթացքին համար ինչպէս նաև պահանջեց որ իսկոյն հեռացնէ իր քովէն սահմանադրութեան թշնամիները որոնցով շրջապատուած է և որոնց թելագրութիւնովը կը գործէ: Շահը մերժեց ընդունել Մէճլիսի ինքիբը: Խուժանը լեցւած է քաղաքը և կըսպասուի նոր արիւնահեղութիւններին: Յետադիմականները շրջակայ գեղերէն տգէտ և մղեռանդ սրիկաններ հաւաքած են քաղաքը, որոնք շատ մը սպաննութիւններ և թաւաններ գործեցին, լամուկներ փողոցները ինկած կը պօռան «չենք ուզեր սահմանադրութիւն», իսկ ազատականները պատնէշներ կանգնած, Պահարիստանի շուրջը պաշտպանողական դիրք բռնած են և ոչ մէկ անկարգութիւն չեն ընել: Եթէ ժողովուրդները յեղափոխական դասեր կանեն իրարմէ, նոյնը և բռնակալները կընեն իրարու օրինակին հետեւելով: Յարը, այս պարագային դաստիարակն է Շահին, ինչպէս սուլթանը ցարին աւոր ժողովրդասպան քաղաքականութեան մէջ:

Անգլիական դեսպանը իմանալով որ նախարարապետին կեանքը վտանգի մէջ է իսկոյն զրկեց իր թարգմանը և Նասր-էլ-Մուլլիի ազատումը պահանջեց: Նախարարապետը ազատելով քարտեղացաւ Եւրոպա, իսկ իր երկու եղբայրները Էրդէպիլի պետական բանտը զրկուած են:

Մէճլիսը Պարսկաստանի ժողովրդին անուռով երկար յայտարարութիւն մը զրկեց պետութիւններուն սա մըտքով: Ազգը, երկրի յուսահատական վիճակի մէջ կանչեցաւ սահմանադրութեան. թէ Շահը, հին բռնակալ ընթիմի մարդոց յարած իր սահմանադրական ուխտը կը դրժէ՝ թէ ժողովուրդը մինչև վերջը պիտի պաշտպանէ իր միակ յոյսը, սահմանադրութիւնը: Ի վերջոյ Մէճլիսը կոչ կընէ բոլոր ազգերու եղբայրական զգացումին խնդրելով թող չտալ որ տասը միլիոն պարսիկներուն իրաւունքները ոտնակոխ ըլլան:

«Թայմզ» մասնաւոր առաջնորդողի մը մէջ կընդունի որ Թէհրանի մէջ յեղափոխութիւն է ծագածը, որուն դիմաց կայ անկարող գործադիր իշխանութիւն մը որ անընդունակ է լաւ բան մընելու և արքունիք մը որ չարիք ընել գիտէ միայն... Ներկայ կացութեան մէջ խառնուած են դասակարգային շահեր, կղերական ազգեցուծիւն, մասնաւոր փառասիրութիւններ, անձնական յոյսեր և երկիւղներ, նախանձներ:

«Ոչ ուրեք առաջնորդող աստղը, որ հաստատ ուղղութիւն մը տայ: Պարսկական պետութիւնը կը քայքայուի»:

Ռուսական կարևոր թերթ մը կըսէ «Պարսկաստան չորս ժամ բուն բերանն է, եթէ Շահը յետադէմ ուղիին մէջ մտնէ, երկրին մէջ քաղաքային կռիւն է որ պիտի

սկսի, որուն հետևանքը պիտի ըլլայ երկրին կործանումը»:

Ահա այն յոռետես և չարագուշակ ենթադրութիւնները որ կը թելագրէ Պարսկաստանի ներքին վիճակը: Այո յետադէմ և խաւար ուժերը նոր զարթ և գրգռ ստացեր են, չեն հանդուրժեր որ գարեբու ստրկութեան տակ կորաքամակ և արիւնամեռ պարսիկ ժողովուրդը, մարդկային տարրական իրաւունքներու գիտակցութիւնը ունենայ: Սակայն Շահը որ զուրկէ կազմ բանակէ և քաղաքական ջիղէն, դրամէն, չպիտի կրնայ դիմադրուել յեղափոխութեան, որով պարսիկ ժողովուրդը սողորուած է և որ ընդունակ ցոյց տուաւ ինքզինք մարդկայնական ազնիւ և ազատական սկզբունքներու: Սահմանադրական կարծ ժամանակամիջոցը բացաւ աչքերը ժողովրդին, որուն մէջ կան անթիւ գաղտնի ընկերութիւններ, որոնք պատրաստ են յանուն սահմանադրութեան և ժողովրդական իրաւունքի, ահաբեկութիւնը վերահաստատել և իրենց մարդկային իրաւունքները պաշտպանել:

Ռուսիա և Անգլիա համաձայնած են, միջոցներ ձեռք առնել իհարկին գործելու համար, ինչպէս երկու աւազակներ: Սակայն Անգլիոյ արտ. գործ. նախարարը՝ իր նոր ճառին մէջ յայտարարեց թէ, պարսիկներուն՝ իրենց ձգելու է իրենց սեփական գործերը կարգադրելու հոգը, որբան ատեն թշնամական դիրք չեն բռներ անոնք դէպի օտարները: Ահա ամենայարմար քաղաքականութիւնը. անգլիական տեսակէտով, որուն ձայնատարը կը հանդիսանայ Սըր Էտլար Կրէյ:

Շահը դաւադրութեան մէջ յուսախաբ, և ժողովրդի հզօր և վճռական դիմադրութեան գարնուած, տրամադիր է իրաւախոհութեան գալ ժողովրդական ներկայացուցիչներուն հետ. սակայն Մէճլիսը ազատականներու յարաճուն բանակին վրայ կռիւնած ամէն բանէ առաջ կը պահանջէ, ուրիշ կարգ մը գոհացումներու հետ, արտաքսումը երկու յետադիմական պարագլուխներու: Յետադիմականները արդէն հող չունին ոտքերնուն տակ և կորակոր տեղի կուտան: Երկրին գլխաւոր քաղաքներէն համակրանքի և աջակցութեան հեռագիրներ կը դողան Մէճլիսին:

Մէճլիսին անխուով ընթացքը և ազգայնականներու հաստատամտութիւնը պարզապէս հիանալի են: Անցած են այն արհաւիրալից օրերը երբ, կըսէ պարսիկ առակ մը, «Շահերը կը ժպտէին միայն իրենց առիւծի ատմները ցոյց տալու համար»:

ԳԵՐՄԱՆԻԱ ԵՒ ԼԵՅԵՐԸ

Իշխան Պիւլսի Գերմանիոյ նախարարապետը, որ միաժամանակ պրուսական խորհրդարանին պետն է—որպէսզի, որքան հնար է, ներդաշնակութիւն մը պահպանուի կայսրութեան և գերմանական դաշնակցութեան գլխաւոր պետութեան միջև—նոյնմբեր 26-ին Բրուսիոյ Լանտթակէն խնդրեց 500 միլիոն Ֆրանքի նոր գուլամար մը, պրուսական Լեհաստանը գերմանացնելու համար մը, որովհետև լեհերը, հայրենասիրական յամառութիւնով մը, չեն ուզեր գերմանանալ ընդհակառակ:

կը կը լեհացնեն գերմանները, գերմանական կառավարութիւնը և համագերման ազգամոլները, կատուած են որ այդ սլաւները չեն ուզեր համակերպիլ և ձուլիլ գերմանական քաղաքակրթութեան: Իշխան Պիլզով կը յայտարարէ որ ինք հաւատարիմ կը մնայ Պիլզովեան մէթոտին թէ «ուժը կը գլէ իրաւունքը», թէ լեհական մեծ քաղաքներու շուրջը պէտք է ստեղծել գերմանական գիւղեր... թէ ինք պայքարը կը մղէ ամբողջ գերման ազգի շահուն համար, թէ պէտք է «սեփականազրկումի օրէնքը» քաշարկել... Շատ չընել, գերման նախարարապետը միամիտօրէն կը գանգատէր թէ լեհացիները ճագարի պէս կը շատնան:

Քսան և հինգ տարի է, որ գերմանացումի արշաւանքը սկսած է: Բրուսական Landtagը 100 միլիոն մարք, քւէարկած էր լեհացիներու կալաւները գնելու և անոնց տեղերը գերման գաղութներ հաստատելու համար որոնց, գերման կառավարութիւնը, ամեն առաւելութիւն կընծայէր, փոխդրամ, նպաստ, վճարումի դիւրութիւն և այլն և այլն 1894ին հիմնւեցաւ «միութիւն» (ligue) մը, Hakatistesներու—իրենց հիմնադիրներու անունով—որ նպատակ ունէր լեհական հողերը գերմանացիներու ձեռք անցնել, և ի հարկին բռնի սեփականազրկել զանոնք:

Սկիզբները թւեցաւ թէ կը յաջողէր ձեռնարկը՝ լեհաստանի մէջ բազմաթիւ լեհ կալաւատներէր փլան և ստիպեցան իրենց հողերը ծախել, բայց, շուտով, նկատեցին որ յամրօրէն կը մարին, խելքի եկան և կաղմակերպեցան: Վաղմեցան կոմիտէներ իրենց կարօտ հայրենակիցներուն օգնելու համար, լեհական պանքաները հայրենասիրական համերաշխութիւնով մը, ծախու կալաւները գնեցին հոն պահելու համար լեհացի վարձակալները և ի հարկին անոնց վրայ լեհեր բնակեցնելու համար: Հողի գները սկսան բարձրանալ: լեհական նահանգներու մէջ բնակ բրուսիացիները, շահելու առիթ համարելով, հետզհետէ ծախեցին իրենց հողերը:

Բրուսական կառավարութիւնը իր կոպիտ ընթացքով ամբողջ լեհերու ազգային զգացումը ոտք հանեց և մղեց զանոնք սեղմել իրենց շարքերը և ինքնապաշտպանելը: Ի զ՛ուր բրուսիական կառավարութիւնը 1903ին 100 միլիոն մարքի նոր վարկ մը քւէարկեց, իզուր «բացառիկ օրէնքներ» հաստատեց, ի զ՛ուր Պոլէնի մէջ գերմանական համալսարանը բացաւ, ի զ՛ուր պրուսացի պաշտօնեաները, մասնաւորապէս վարժապետները, մանաւանդ Վինիգէնի, Կոսթէնի, Սլուսիի մէջ, կրկնապատկեցին իրենց խստութիւնները, արմատախլելու երկրի լեզուն և անոր տեղը գնելու գերմանականը: Լեհացի լաճերը, հակառակ դատան պատիժներու, չէին ուզեր իրենց կրօնագիտութիւնը գերմաներէն լեզուով ըսել և դպրոցական դործագուլը սարքեցին: Այդ գործագուլերը այնքան մէթոտիկ կերպով սարքուած էին, որ կառավարութիւնը շարած էր: Հոգևորականութիւնը մեծագոյն դրդիւն էր ազգային լեզուի պահպանման և դիմագրութեան: Գերմանական «ներքին գաղթագործման» սնանկութիւնն էր: Տէլպրիւք, գերմանացի պատմարանը, կըսէր այդ առթիւ, յիշխան Պիլզովի գերմանացումի քաղաքականութիւնը լեհաստանի մէջ լիակատար ձախողութիւն մ'եղաւ, և եթէ այսպէս շարունակէի, ի վերջոյ այդ նահանգները ամբողջովն պիտի լեհացնուին: Մարդ կը դիմէ բրուսականներու:

րունակէի, ի վերջոյ այդ նահանգները ամբողջովն պիտի լեհացնուին: Մարդ միշտ անիրաւ է երբ կը դիմէ բրուսականներու:

Անցեալ տարի Gazette nationale տեսնելով լեհական յամառ դիմագրութիւնը և իրենց սլաւոնական զգացումի զարթոնումը, զայրացած կը գրէր. «ինչպէս այդ ժողովուրդը կը մոռնայ այն ամէնը, որ կը պարտի Բրուսիոյ քաղաքակրթական և տնտեսական հոգածութեան, ինքնապահպանութեան մտահոգութիւնը, պէտք է թելադրէ երեք կառավարութիւններուն, որոնք բաժանեցին լեհաստանը, համանազ միջոցներ ձեռք առնել յաղթած և անդամատած ժողովրդի անկախութեան կոսմէութիւններուն դէմ: Անոնք կերպովն դաշնակցիլ մեր թշնամի սլաւներուն հետ»:

Ճարահատ, Պիլզովի կառավարութիւնը կորովի միջոցներ կը փորձէ, այն է, ոչ թէ ծախու հողեր գնել, այլ պարզապէս բռնի սեփականազրկել և յափշտակիլ լեհացիներուն պիտի ընեն, «առէք սա զբամբ, կորուսեցէք, այս ստունը, այս արտերը որ ձեր հայրերուն կը վերաբերէին դարերէ իվեր, այժմ մերն են»: «բաղաբաններէն և իրաւաբաններէն ճշմարիտ հրէշտութիւն մըն է այդ բայը» կըսէ Ֆրանսական մեծ լրագիր մը:

Իշխան Պիլզով, իր այդ հրէշալին միջոցները արդարացնելու համար կը յենու պետական իրաւունքին վրայ ըսելով «որովհետեւ պետութիւնը իրաւունք ունի, ամէն քաղաքակիրթ երկրի մէջ, սեփականազրկել երկաթուղի մը շինելու համար, նոյնպէս իրաւունք ունի դիմել սեփականազրկումի, երբ խնդիրը ազգային շահերուն վրայէ»: Սակայն Պիլզով, որ այնքան հաստ սրամտութիւն մը ունի, «ազգային շահ» ըսելով կիմանայ միայն բուն գերմանացիներուն շահը և որկորը, և Գերմանիան, կապացուցանէ որ, սահմանադրական ըստի մը, յաճախ պալլատիծ մը չէ որուն տակ հպատակ ազգեր ապահով զգան գիրենք տիրապետող ազգի կամայականութիւններէն և ճնշումներէն, երբ մանաւանդ այդ ազգը զգուցիլ եսամոլութիւնը ունի թէ ինք Եհովայի «ընտրեալ ժողովուրդն» է:

Ամբողջ գերմանիան մեծամոլութեան ախտով վարակուած է, և չթաքցնել իր դիտաւորութիւնը «որով» ճամբայ բանալու աշխարհի մէջ իր զաւակներուն համար, որոնք ամէն կողմ կը ձիւղաւորին: Այժմ արձագանք տալով գերմանական ճակատագրականութեան վերջերս կը պարզէր իր «համաշխարային քաղաքականութեան» հայեացքը սա խօսքերով, «Գերմանիոյ ապագայ բախտը կը պահանջէ հզօր ծովային ուժ ունենալ: Գերմանիան պէտք ունի ապահովել առաւորի նոր հըրպարակներ իր ճարտարաբանութեան համար: Արովհետեւ այդ հրապարակները մեծ մասով կիսաքաղաքակիրթ ժողովուրդներէ բնակուած են, հարկ է որ մեր ուժը ցոյց տանք անոնց... Մեր գաղութները պէտք են, մեր յարաճուն ժողովրդին համար, եթէ չենք ուզեր որ մեր քաղաքացիներէն միլիոններ կորուսին...»

Արդեօք այս կիսաքաղաքակիրթներուն մէջ է նաև... թիւրքիան: Հէք Թիւրքիա ..

Տնտեսական կռիւք, առևտուրի, ճարտարաբանութիւն և ժողովրդին ներուժ և արագ զարգացումը, Գերմանիան կը մղեն ամենակոպիտ քաղաքականութեան դիմել: Անոր գլխաւոր մտահոգութիւնն է իր ծովային ուժը

հաւասարեցնել ցամաքային ուժին: Գերման կայսրութեան քաղաքական իդէալը երազը աշխարհի կայսրութիւնն է: Անգլիացիք սկսած են, իսկապէս մտահոգ ըլլալ: «Մենք կը գտնուինք ամենածանր կացութեան մը հանդէպ, որ երբեք տեսած ըլլանք մեր պատմութեան մէջ»: «Կըսէ, անգլիական *Fortnightly Review* ն: Գերմանիոյ նաւատորմին աճուածը չէ որ Անգլիոյ մտածել կուտայ, այլ այն՝ որ Գերմանիան կարող է իր մարտանաւերուն զօրք բաւեցնել—իր տարօրինակ աճումով, մինչդեռ Անգլիա երկիւղ կզգայ թէ իր մէջ այդ համեմատութիւնը կը պակսի: Ամեն պարագային մէջ անգլիացիք ուէ գնով չեն ուզեր Պոսիտոնի «եռաժանին» ձեռքէ ձգել և «ալիքներու աշխարհավարութիւնը» յանձնել ուրիշին, ինչպէս գերմանները չեն ուզեր իրենց «սուրը» ուրիշին յանձնել: Գերմանական ամբարտաւութիւնը կը ջղագրգռէ բոլոր ազգերը և քաղաքակիրթ աշխարհի գլխին կախած է համագերմանական վտանգը, որ երթալով կը ծաւալի և սպառնական կըլլայ ուրիշ ազգերու անձնասիրութեան, անդորրութեան և աշխարհի խաղաղութեան: «Գեղին վտանգէն» յետոյ «Գերմանական վտանգն է» որ Լարոպայի ազգերու կուրծքին վրայ մղձաւանջի նըման կը ճնշէ:

Լեհերու այդ նոր օրինագիծը, որ արհամարանք մըն է, մարդկային տարրական արգարագատութեան և քաղաքակիրթութեան երեսին, մեծ զայրոյթ և ատելութիւն առաջ բերաւ աշխարհի բոլոր լեհերուն մէջ:

Աւստրիական Լեհաստանի լեհերը, Գերման ապրանքներու դէմ անողոր 40 յոթ օր ճրատարակեցին, և այդ առթիւ գերման 19 գործարաններ հրաման ստացան որ այլևս չեն կարող իրենց ապսպրանք ընել: Գերմ. հիւպատոսներու դէմ ցոյցեր եղան. Այյօմի պատկերը, ի վրէժ, այրեցին հրապարակի վրայ:—Աւրշաւայի (ուսական Լեհաստան) մէջ 500 մեծ վաճառականներ և ճարտարագործներ որոշեցին 40 յոթ կազմակերպել գերմանական ապրանքներու դէմ: Արդէն Ֆրանսական, աւստրիական և անգլիական հիւպատոսներուն դիմած են, տեղեկութիւններ բաղելու իրենց երկիրներու համապատասխան տուներու մասին: Լեհ գիւղացիները նմանապէս, արգելք յայտարարած են գերմանական հողագործական գործիքներու դէմ:

Գերմանացիք կզգան իշխան Պիւլովի կողմէ քաղաքականութեան բարոյական և նիւթական հակահարձակը: Բրուսական *Landtag*ը մեծամասնութիւնով մերժեց քէտարկել սեփականազրկումի օրինագիծը: Գերմանական մէկ քանի թերթեր, ներքուստ չհրաժարելով «Լեհակեր» քաղաքականութենէն խորհուրդ կուտան, կառավարութեան գտնել այնպիսի «օրինաձև» մը, որ փոխարինելով սեփականազրկումի օրէնքը, հակառակ լեհական վարարումը: Կառավարութիւնը ինքն ալ կզգայ իր կերած ապուրին սխալը համաշխարային զգուշացմանը իր շուրջը և մտադիր է ետ առնել իր շար ծրագիրը, պահելով սակայն 400 միլիօն պիւղձէն, շարունակելու իր ծրագիրը աւելի նազ անարդար ճամբով խելացի յարատեւութիւնով մը:

Գերմանական կառավարութեան «Ժողովներու ազատութեան» նոր օրէնագիծը, որ ներկայացուցած է Վայխստակի վաւերացումին, «բացառիկ օրէնքի» կեր-

պարանքը կառնէ լեհերու հանդէպ, երբ կը տրամադրէ թէ գերմաներէն լեզուն պարտադիր պէտք է ըլլայ բոլոր հրապարակային ժողովներու մէջ, այն պատրակով թէ օտար լեզուները յաճախ կը ծառայեն յեղափոխական փրօփականդի:

Սոյն նոր օրէնքի խստութիւնը և մահացու սլաքները, ուղղած լեհերուն և անոնց լեզուի դէմ, Ռայխստակի մէջ բուռն հարցապնդումի և վիճաբանումի տեղի տւին, որուն ակներև անիրաւութեան դէմ բողոքեցին գերմանական խորհրդարանի շատ մը անդամները: Լեհ պատգամաւորները իրենց բողոքը և զայրութիւնը յայտնեցին այն յերիւր զրպարտութիւններուն դէմ—իրը թէ Լեհաստանը անկախութեան կամէութիւններ ունի—որ գերման կառավարութիւնը կը նետէ լեհացիներու երեսին: Բոլոր քաղաքակիրթ աշխարհը կը դատապարտէ Բրուսիոյ հակալեհական քաղաքականութիւնը, ըսաւ իշխան Ռաժիլիէ:

Ներքին գործոց բարտուղարը Լեհացի երեսփոխներու բողոքին պատասխանեց շատ շնական և անիմաստ պատճառաբանութիւնով մը, որ կը յիշեցնէ գայլին և գաւռին առակը:

«25^օ որ, ըսաւ պետական բարտուղարը, Լեհաստանի մէջ պոյիօթ կընեն գերմանական ապրանքները... անհաւատարմութեան և ինքօրէնութեան ապացոյցը չէ, սա... Երկու տարի առաջ 25^օ որ լեհական Լրագիր մը կը գրէր թէ Լեհաստանը այն ատեն հանգիստ կըլլայ երբ Պրուսիան իր Յուշիման ունենայ... 25^օ որ լեհական մամուլին մէջ, Բրուսիոյ դէմ ատելութիւն կը հոսի... և այսպէս տղայատուութիւններ պետական անձնաւորութեան մը բերնին մէջ փոխանակ ուղղակի ըսելու «այո՛, պարոն լեհեր, իրաւունքը հօգրինն է. այս է Գերմանիոյ քաղաքականութեան ալֆան և օմէղան»:

Կոմս Սթանիսլաս, «Թայմզ» մէջ ինպատտ պրուսական լեհերուն կողմ ուղղելով կըսէ: «Պատնակոխ ընելով մարդկայնական իդէալը, բրուսական դիւանապետութիւնը կը հրամայի փձացնել ամբողջ ազգի մը պետութիւնը կը հրամայի փձացնել խորտակել լեհերու իրաւունքները և գաղթագործումով խորտակել լեհերու ազգային ոգին... Այսպիսի յափշտակիչ միջոցները անպատուութիւն կը ձգեն մեծ կայսրութեան մը վրայ՝ որ բարեկիրթ և լուսամիտ ըլլալու յաւանութիւնը ունի... Այդ միջոցները պետի յեղաշրջեն միջազգային յարաբերութիւնները և առաջ պիտի բերեն յեղափոխական փրօփականդ...»:

Գժևար է, կըսէ այս առթիւ եւրոպական թերթ մը, «Ժողովրդի մը լեզուն բռնադատել որ արտայայտութիւնն է իր հոգուն և մտածումին, դժար է խել զայն, նոյնիսկ փողով, իր երդիքէն և հողէն: Եթէ Լեհաստանը պիտի գերմանանար, մինչև օրս եղած կըլլար արդէն: Հայրենասէր ժողովրդի մը մէջ բարոյական ուժը միշտ կը յաղթանակէ նիւթական ուժին»:

Լեհերու դէմ Գերմանիոյ Պիլմարքեի «անկախ» գական ծրագիրը, կը բաղխի Պիլմարքեի «անկախ» գական ծրագիրը, որուն առջև երկաթէ նախարարը խուլ սարսուռ մը կզգար:

Լեհական հայրենասիրութիւնը, անօրէն և տմարդի բռնութիւններու դէմ, մէկէ աւելի շօշափման կէտեր ունի հայ ժողովրդի կեանքին, որ նոյն աշխարհագրա-

քաղաքական պայմաններու և նոյն հակամարդկային անիրաւութիւններուն ենթակայ է: Ամբողջ լեհ աշխարհը, ոտի կանգնած գերմանական կոպիտ անարդար և յափշտակիչ քաղաքականութեան դէմ, կը հնչեցնէ, ի լուր աշխարհի, իր հայրենասիրական երգը:

„L'Invasions des provinces polonaises“:

Ա Մ Ս Ա Ն Ո Ւ Ր Ե Ր

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՒ ԱՆԳԼԻՍԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ. — Տիրանակերտի սպանութիւններուն և հարստահարութիւններուն լուրերը, անգլիական լուրջ մամուլի մէջ, անակնկալ կերպով, վեր կը հանեն նորէն հայոց հարցը և այժմութիւնը կուտան անոր, որ զուրկ չէ շահեկան բնութիւն:

„The Nation“, ազատական կուսակցութեան շատ ծանրակշիռ մէկ թերթը ամփոփ հաղորդելով „գիշատիչ“ քրդերու արարքները կը յարուցանէ հայոց խնդիրը սա բաւերով. „Միևնոյն ժամանակ ամենակարևոր է որ բան մը կատարել հայերը փրկելու համար: Նոյնիսկ Գերմանիոյ դեսպանը շարժեցաւ: Մենք հիմա, չը պիտի գտնեինք Ռուսիա իբր հակառակորդ, ինչպէս դոստը 1895-ին:

Իսկ „Times“ մէկ երկու ամիս առաջ հրատարակած մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան մը մէջ Լիբանոնու մասին, ցոյց կուտար թէ գործնական կիրարկութեան մէջ այդ լեռան յատուկ առանձնանորհեալ Մասմադրութիւնն ինչ թերութիւններ և ինչ առաւելութիւններ ունի: Ուրիշ կարևոր շարժումներ մը „The Spectator“ յիշելով այդ ուսումնասիրութիւնը, կըսէ, „կը յանձնարարենք այդ ուսումնասիրութիւնն ամէն անոնց որոնք պիտի զբաղին հայոց խնդրով“:

Հայաստանի մէջ բարենորոգումներու — Շատ յատկանշական է որ առաջին դիմումները, ի նպաստ Հայաստանի բարենորոգումներուն, կը լլան Իտալիոյ և Գերմանիոյ դեսպաններուն կողմէն: Այց օր առաջ, սոյն երկու դեսպանները հանդուժ կերպով — Գրան ուղարկութիւնը հրաւիրեցին անյապաղ վարչական բարենորոգումներ մտցնելու պէտքին վրայ հայկական վեց վիլայէթներուն մէջ ուր, քան երբէք, կարգը չէ վերահաստատուած և ուր մեծ տեսութիւններու միջամտութիւնը չէ կարող այլևս երկար ուշանալ: Գերմանիոյ այսպիսի դիմումներու նախաձեռն բնութեան վրայ ցոյց կուտայ թէ այդ պետութիւնը կանխաւ համաձայնութեան եկած է Գրան հետ այդ դիմումի մասին: Նոյնպէս Իտալիոյ մասնակցութիւնը այս պարագային, ապացոյց է անոր իր դաշնակցին հետ համերաշխ գտնելուն, առկա առնելու համար թիւրք կայսրութեան մէջ երոպական ունէ միջամտութեան: Հակամիջամտական գաղափարին, որը Գերմանիոյ շահախնդիր դաւանանքն է, Իտալիան պարզապէս հաճ կերեի:

Մակայն Հայաստանի մէջ կացութիւնը, այս րոպէիս, այնքան ծանր է, որ Գուռը շատ լաւ կը թուէ այն նոր դերը որ տերութիւնները արամադիր են կատարել և որու մասին իրեն լուր տրուած է ժամանակին, այն տերութեան կողմէ, որ սովորութիւն ունի թիւրքից լրատուն բնութեան (ըսել կուզէ Գերմանիան):

Լուր կայ թէ հայկական խումբերը, որոնց մէջ կան քրիստոնեաներ և միւսիւրմաններ, այնպէս մը կը գործեն Պիթլիի և Անի վիլայէթներուն մէջ, որ կրնան վերջ ի վերջոյ յաղթանակել քրդական ահ ու սարսափները, որ աւելի քան երբէք, զարհուրելի է: Մուշի մօտ, քրդական

զորաւոր խումբ մը, որ թալանած և աւերած էր երկու մահմադական գիւղեր, խառն հայ խումբերու մեկէն պարտութիւն կրելով, կծիկը կը դնէ, հայերը յաջողեցան դուրսը անարկանները ետ առնել և երկու գիւղերու բնակիչներուն վերադարձնելը թիւրք իշխանութիւնները լիովին կը բացակայեն. ժողովուրդը իր ձեռքով կը տեսնէ արդարութիւնը: Ահա թէ ինչո՞վ է փրկարար հայ խումբերու զործունէութիւնը:

Հուովմի „Avanti“! — Ի մէջ կարգում ենք հետևեալ հեռագիրը Կ. Պոլսից:

Իշխանութիւնները բաց են արել երկրում մի ընդարձակ սահմանադրական պրոպագանդ, որի հեղինակները մեծ միջոցների տէր են: Հրատարակած են պրոպագանդաներ ուր հրաւիրում են բոլոր կուսակցութիւններին, առանց ցեղի ու կրօնի խտրութեան՝ միանալ ու պահանջել սուլթանից սահմանադրութիւն, և մերժման դէպքում հարկադրել նրան բոլոր միջոցներով: Պրոկլամացիաները տպւած են էրզրումում: Կարծուում է, որ Փոքր-Ասիան և մասնաւորապէս էրզրումը կենտրոնն են յեղափոխական պրոպագանդի:

Ռուս մայրաքաղաքի թերթերը ծանուցանում են, էրզրումում սկսեցին մասային ձերբակալութիւններ ու խիստ տեսակի հալածանքներ, հէնց որ եկու նոր գեներալ նահանգապետը լծուած բացարձակ լիազօրութիւններով:

Մենչև դեկտ. 18, էրզրումի միջ ձերբակալուած են 130 մահմադականներ, որոնք կը պահանջէին ի իւրը կօմիտէին: Երզնկայի մէջ կապուած ուրիշ ձերբակալումներու և արտաքուստներու: Սեյֆու լահ փաստաբանին մօտ նորերս գտնուած է սուլթանին ուղղած աղերսագիր մը, ծածկուած ստորագրութիւններով որ կը պահանջէր ազգային խորհրդարան:

Գուռը որոշեց է Անատոլիոսի ոստիկանութեան մէջ նոյն բարենորոգումները մտցնել՝ ինչ որ գործադրած է Խաիրնէի և Իզմիրի ոստիկանութեանց մէջ: Այդ նպատակով սպայախոյարի բաժնի պետ Օսման Նիզամի փաշան էրզրում շրջուած է:

Սահմանադրական շարժումը Հայաստանում — Այս վերնագրով հետևեալ հեռագրական տեղեկութիւնն է հաղորդուած Կ. Պոլսից Արիենայի Fremdenblatt-ին:

„Հիւպատոսների ղեկուցումները էրզրումից նկարագրում են դրութիւնը, իբրև վերին աստիճանի խոսկալի: Ցածիկ յեղափոխական մի կօմիտէ ուղղել է ազգաբնակչութեան մի ընդարձակ կոչ, որը մասնաւորապէս բողոքում է նոր սահմանաւելիք տուրքերի դէմ, իսկ ընդհանրապէս դատափետում է բռնակալ կառավարութիւնը և յորդորում է ժողովրդին դուրս գալ իր անտարբերութիւնից: „Կը՛՛՛՛՛՛“ նկարագրում է կենտրոնական կառավարութեան մէջ սիրող կաշառակերութիւնը, որի շնորհիւ և մշտապէս արտադրում է մանր կաշառակեր պաշտօնեաների բանակը դաւաճաների համար: Արջապէս մասնացոյց լինելով բոլոր ուրիշ կառավարութիւնների վրայ, որոնք արդէն աշխատակցութեան են կոչել ժողովրդին — թիւրք յեղափոխական կօմիտէն պահանջում է ժողովրդական ներկայացուցչական խորհրդի մէջ շեղուած է, որ եթէ Միթ-Տատ նեան կայսրութիւնը չէր կորցնի և ոչ մի կտոր իր հողերից: Քրիստոնեաները հրաւիրում են մասնակցութեան: Լուր կայ, թէ էրզրում շուտով կը շրջուի քննիչ յանձնաժողով“:

Արիենայի „Freie Presse“ — Ին հաղորդում են Սօֆիայից:

Մարաֆօվի և իր ընկերոջ սպանութիւնը աննկարագրելի ցնցում առաջ բերու ամբողջ ազգաբնակչութեան մէջ: Ողբում են Մակեդոնիայի անընդհանր, անփոխարինելի

